

— Բ Ր Ո Ն Ի Կ —

Հաւաքական ջղագարութեան համատարած ու ահաւոր տազնապը որ ատենէ մը ի վեր կը յայտնուի մարդկութեան մէջ, կը շնչուի ու կը ծանրանայ հետզհետէ։ Ու հետզհետէ աւելի որոշ կը տեսնուի թէ ատոր պատճառը ոչ միայն տնտեսական քառան ու քաղաքական գերազդրութեամբ խառնաշփոթութիւնն էն, այլ մանաւանդ — ինչպէս նախորդ քրոնիկովս դիտել կուտայի — ատոնց ծնուցիչ՝ բարոյական անկում մը մարդկութեան ղեկավար տարրերու մեծ մասին մէջ։ Վերջին պատերազմին ատեն միլիոններով զոհուած երիտասարդներու ողջակէզը չեղաւ, ինչպէս կը սպասուէր, այն մոայլ բայց մաքրագործիչ դասը որմէ մարդկութիւնը խրատուէր ու ջանար լաւագոյն դառնալ, հեռու ետականութեան, գոհիկ վայելամոլութեան, անասնական նիւթապաշտութեան աղտէն լուալ ինքզինքը, աւելի արդար, աւելի եղբայրական, աւելի մարդավայել ոգի մը տիրական դարձնել աշխարհի մէջ։ Պատերազմը ունեցաւ անշուշտ քանի մը բարեբար արդիւնքներ, — այն է խումբ մը գերի աղգերու պատազրութեամբ եւ բռնակալ կայսրութիւններէ գրաւուած նահանգներու վերադարձը իրենց մայր-հայրենիքին, բայց ատ իսկ ինչքան պակասաւոր կերպով կատարուեցաւ, ո՛րքան սխալներով ու անարդարութիւններով ընկերացած, ու ատկից դուրս, ուրիշ ամէն հարցերու մէջ — աղգերու միջեւ եւ դասակարգերու միջեւ յարաբերութիւններ, տնտեսական կացութիւն, բարոյական մթնոլորտ, — Զարը աւելի զօրեղ, աւելի տարածուն, աւելի շնականօրէն յաղթական կ'երեւայ այժմ քան պա-

տերազմէն առաջ։ Այն մեծարժէք աշխատութեան մէջ զոր հրատարակեց քիչ օր առաջ Պ. Պետրոս Հալաճեան (De la crise à la prospérité) եւ որ հայ մտքին արտադրած ամենէն բարձր գործերէն մէկն է, մեր հմուտ հայրենակիցը այժմեան տնտեսական քառաւ պայծառ ու փաստացի վերլուծումով մը կը բացատրէ մարդկութեան առաջնորդ ըլլալ կոչուած քաղաքակիրթ մեծ աղգերու անկուշտ շահամոլութեամբ ու տիրամոլութեամբ, որով անոնց իրաքանչիւրն ուղած է իր արտադրութեանց քանակը ծայրայեղօրէն բարձրացնելով համայն աշխարհի շուկային միահեծան տիրապետութիւնն ունենալ, (մինչ, ինչպէս իրաւամբ չեղինակը կը թելադրէ, իւրաքանչիւր երկիր պէտք է իր մասնայատուկ արտադրութեանց աւելորդ փոխանակել ջանայ ուրիշ երկիրներու մասնայատուկ արտադրութեանց աւելորդին հետ), ու հետեւեանքն եղած է արտադրութեանց ծայրայեղ կուտակմանց սպառման անհնարութիւնը, ամուլ մնացած արտադրութեանց փրճացումը, դրամազլուխներու անպտուղ հալումը, սնանկութիւններ, զործադրկութիւն, թշուառութիւն (եւ ատոնց արդիւնք՝ յեղափոխութեան ու պատերազմի ձգտումներու աւումը)։ Ասիկա ճիշդ է, բայց միայն մին է այժմեան ընդհանուր մոայլ կացութեան պատճառներուն. ասոր միւս հիմնական պատճառը, քաղաքական գործին՝ աշխարհիս գրեթէ բոլոր երկիրներուն մէջ չափազանց կարճատես, չափազանց ետական, չափազանց խարդախ ձեւով ղեկավարուած ըլլալն է։ Մեր աշխատակից Պ. Զօրայեան, այն ուսումնասիրութեան մէջ,

զոր այս թիւով հրատարակած ենք, ցոյց տուած է թէ իրենց վրայ յարձակող պետութեանց խումբին դէմ կեանքի ու մահուան պայքարը մղող մեծ ազգերու վարիչները՝ պատերազմի ատեն ու մանաւանդ յաղթանակէն յետոյ, ի՞նչքան իրար խաբելու, իրարու դաւելու, իւրաքանչիւրը ի վնաս միւսներուն իր շահերը (իր անձուկ ետականութեամբ մը տեսնուած շահերը) նպաստաւորելու խորհած է, որով եւ յաղթանակէն անմիջապէս յետոյ՝ յաղթանակը դիմափոխելու, մաշկեցնելու, փճացնելու աշխատած են ու կ'աշխատին ցարդ։ Այն ազգերէն որ յայտարարեցին թէ Արդարութեան եւ Իրաւունքի համար կը կռուէին, չկազմուեցաւ իրապէս գաղափարապաշտ ու համերաշխ խումբ մը, որ յաղթանակին իրենց տուած ուժը բոլոր հարցերուն մէջ կիրարկէր արդարութիւնն ու իրաւունքը տիրական դարձրնելու, համաշխարհային կարգը, խաղաղութիւնը, հաւասարակշռութիւնը ամուր հիմերու վրայ դնելու։ Հանգուցեալ Պրիան ջանաց Թրանսայի եւ Գերմանիոյ միջեւ մերձեցում մը յոռաջ բերել եւ Ֆրանքո-գերման-անգլիական հօր կորիզի մը շուրջ կազմել եւրոպական բոլոր տէրութեանց խմբումը ու քաղաքակրթութիւնը փրկելու, խաղաղութիւնը պահպանելու եւ տնտեսական տաղնապին յաղթելու համար գործակցութիւնը։ Գաղափարը մեծ էր եւ ազնիւ, բայց զայն իրագործելու համար Պրիան սկսաւ քայլով մը որ անարդար եւ անգութ էր, - Կիլիկիոյ ամբողջական պարսլումը, թրքահայ դատին վերջին լաստին խորտակումը։ Ատկից զատ Պրիան, չափազանց ոռմանթիկ գիււանագիտութեան մը հետեւելով, փոխանակ Թրանսայի զինակիցներուն, Անգլիոյ եւ Իտալիոյ, (մանաւանդ Անգլիոյ) հետ լուրջ համաձայնութեան մը գալէ յետոյ Գերմանիոյ հետ մերձեցում մը փորձելու, աճապարեց մեծ զոհողութիւններով է՛ն առաջ Գերմանիան շահելու փորձ մ'ընել։ Երէկուան յաղթուածները փութկոտ ու ծայրայեղ զիջումներով բարեկամ դարձրնելու այլ միամիտ սխտոմբ յոռաջ բերաւ իր

ցանկացածին հակառակ արդիւնքը։ Թուրքը զոր կը յուսար Կիլիկիոյ պարսլումով Թրանսային կապել, աւելի դուռը, աւելի անհաշտ, աւելի օտարատեաց դարձաւ եւ աւելի մօտեցաւ Թրանսայի թշնամիներու խումբին, իսկ Մայանսի վաղաժամ պարսլումը իրը հետեւանք ունեցաւ Վէրսայի դաշնագիրը պատուել ձգտող Հիթլերեաններուն շարժման արագ ու մեծածաւալ զարգացումը, ու այսօր՝ Գերմանիոյ մէջ, սօցիալ - տէմոքրատիկներու եւ ձախակողմեան կեդրոնի քուէներով վերընտրուած Հինտէնպուրկը աջակողմեան գերազգայնական անձնաւորութիւններով դաշլիճ մը կազմեց, (մինչ Փրանսական ժողովուրդը, իր մեծամասնութեան մէջ՝ կապուած մնալով հաշտարար ձգտումներու, երեսփոխանական վերջին ընտրութեանց մէջ իր քուէները առաւելապէս տուաւ ազատամիտ ռամկավարներուն, ռատիքալներուն եւ ռատիքալ - սօսիալիսթներուն, որոնց կազմած կառավարութիւնը, իր զլուխն ունենալով Հերիօի, Փէնլըվէի, Պոնքուրի, Շօթմանի պէս լուսամիտ, յոռաջդիմական, խաղաղասէր այլ եւ խորապէս հայրենասէր անձնաւորութիւններ, մաղթենք որ յաջողին, նոյնքան հաշտասէր, բայց աւելի իմաստուն, աւելի դրական քաղաքականութեամբ մը, ուր որ Պրիան ձախողեցաւ)։

Հարաւային Ամերիկա թափերաբեմ մը եղած է՝ այս վերջին տարիներու ընթացքին՝ անվերջ յեղափոխութեանց որ յաճախ աւելի արկածախնդրական կը թուին քան գաղափարապաշտական։ Իսկ Հիւսիսային Ամերիկա, ուր ատենով՝ հոն կազմուելիք նոր մեծ ազգին հիմնադիրներն հանդիսացող Բուէյքըրները այնքան խստօրէն մաքրակրօն, հաւատաւոր, բարոյասէր մարդիկ էին, կանկաւքըրներու երկիր մը դարձեր է, ուր յանդուգն, չնական ու վայրագ աւաղակներ, ռատիկանութեան ու խորհրդարանի պատկանող որոշ խումբ մը մարդոց մեղսակցութեամբ, ամենէն պժգալի ոճիրները կը դործեն, մարդկութեան մեծագոյն պարծանքներէն եղող Լինտպէրկին ծագկատի ման-

կիր կը գողնալու եւ սպաննելու ճիւղալոյսին նախ-
ճիրին հասնելու աստիճան: Եւ ահա, երկրա-
պնդիս մէկ ուրիշ հեռաւոր կէտին վրայ, Մայ-
րադոյն Արեւելքի ծովերուն մէջ, «Ժօրթ Զիլի-
փար» նաւը յանկարծ կը բռնկի՝ տասնեակնե-
րով մարդկային էակներ հրակէզ մահացնելով,
արդիւնք՝ ինչպէս քննութիւնը հետզհետէ ցոյց
տալ կը թուի՝ քանդումի մութ ուժերու կող-
մէ սարքուած դաւի մը: Եւ Փարիզի մէջ զազիր
բազմախնդիր մը, իր ամբողջ կեանքին մէջ բա-
րոյականի բոլոր օրէնքները ոտնակոխ րբաժ
հրէջ մը, — ո՞վ գիտէ ինչ մոռալ ու դեռ չպար-
զուած ծրագրի մը իբր գործադրիչ — կը սպան-
նէ աշխարհի ամենէն մաքուր, ազնիւ ու սիրե-
լի անձնաւորութիւններէն մին, Ֆրանսայի
Հանրապետութեան նախագահ ծերունի Փօլ
Տումէրը(1):

(1) Պիոս ԺԱ. Պապը միեւնոյն հաստատումը
կ'ընէ կոնդակի մը մէջ որով՝ մարդկութիւնը
վերահաս արհաւիրքի, անիշխանութեան եւ ու-
րիշ աւելի մեծ չարիքներու վտանգէն փրկելու
համար՝ ամբողջ աշխարհը կը հրաւիրէ աղօթ-
քի, ապաշխարութեան ու քաւութեան ութնօ-
րեայ շրջանի մը: Ըստ այդ կոնդակին, աշ-
խարհի տիրող ներկայ չարիքներուն հիմնական
պատճառներն են՝ անյաղ ցանկութիւն հարս-
տութեան, բոլոր Ժողովուրդներու մէջ հարս-
տութեան սակաւաթիւ անհատներէ բաղկացեալ
խմբակներու ձեռքը կուտակումը, ծայրայե-
ղութեան տարուած ազդայնականութիւն, ինչ-
պէս եւ համայնափարութիւն որ մարդուն ապրս-
տամբութիւնն է Աստուծոյ դէմ:

Հարստութեան անյաղ ցանկութենէ յառաջ
կուգայ, կ'ըսէ Պապը, ընդհանրապէս անվրս-
տահութիւն, որ կը պատէ մարդկութեան վե-
րաբերեալ ամէն գործ եւ ձգտում, վասն զի
ըստ Պօղոս առաքեալին՝ Մայր ամենայն չար-
եաց արծաթապաշտութիւնն է. այսօր հա-
րուստներու փոքրիկ խումբ մը աշխարհի բո-
լոր հրապարակները կը շահագործէ իր շա-
հուն ու հաճոյքին համար, անսահման չարիք

Այս է մղձաւանջային պատկերը զոր կը
ներկայացնէ այսօր մարդկութիւնը — ու դեռ
այդ համապատկերին շատ կրճատուած, շատ
պակասաւոր մէկ ուրուադիծն է միայն որ
կուտամ այս հակիրճ տողերուն մէջ: Իրապէս
հիւանդ է մարդկութիւնը, խելագարուած, ջը-
լախտաւոր, ան կ'ալեծփի, կը գալարուի, կը
փրփրայ, իր մոլեգնած ալիքներով ինքզինքը կը
պատտռէ՝ փոթորկային շղթայազերծ ծովու
մը պէս, — ու մարդկութեան այս յարաճուն
տենդին կ'ընկերանայ երկրագունդիս ընդերք-
ներուն եւ մթնոլորտին ելեքտրական ուժերուն
զերագրգուման, սաստկաբորբոքման, յորդ-
ման, պայթման շրջան մը որ քանի մը տարիէ
ի վեր կը տեւէ՝ յաճախակի յայտնաբերուող
երկրաշարժներով, ծայրայեղ ու երկարատեւ
աւերիչ ձմեռներով, ջրհեղեղային անձրեւնե-
րով ու ահագնատարած ողողումներով, մա-
րած հրաբուխներու վերժայթքումով եւ նոր

պատճառելով հանուր Ժողովուրդին: Անոնք ի-
րենց շահամոլութեամբ մեծ բաժին ու պատաս-
խանատութիւն ունին տիրող ողբալի կացու-
թեան մէջ, եւ իրենք իսկ կ'ըլլան ատոր առա-
ջին եւ ամենէն ականաւոր զոհերը, զեղծանե-
լով իրենց զիգած հարստութեան մէջ: Ազգայ-
նականութեան չափազանցութեանց անդրա-
դառնալով, Պապը կ'ըսէ թէ չկայ ծայրայե-
ղութիւն մը որ արդարանայ, նոյն իսկ հայրե-
նիքի սէրը, որ նուիրական է, բայց մոլորե-
լով՝ Ժողովուրդները կը մղէ իրերատեցութեան
եւ կործանարար գործերու:

Լաւ է որ քրիստոնէութեան մէջ ամենէն
բարձր ու հօր դիրքը դրաւող անձը այս
սաստն ուղղէ եսամոլ ազգայնականութեան չա-
փազանցութեամբ երկրագունդը վայրագ կրո-
ուադաշտ մը դարձնող քաղաքական ղեկա-
վարներուն եւ իրենց անկուշտ շահամոլու-
թեամբ, խելայեղ վայելամոլութեամբ Ժողո-
վրդական զանդուածներու թշուառութեան
պատճառ դարձող, մարդկային բնկերութեան
հիմերը սարսող, դարերու ճիգով կերտուած

հրաբուխներու բացումով, — ինչ որ կրնայ գուցէ քիչ մը շփեղացնել մարդկային ազգը իր ատենէ մը ի վեր դորձած յիմարութիւններուն համար, քանի որ երկրագունտը, որուն զաւակներն են մարդիկ, որուն ներքին ու արտաքին բոլոր ուժերուն ազդեցութեանց ենթարկուած են մարդիկ, ինքն ալ իր կատաղացման, յիմարացման մէկ փուլին մէջ է . . . :

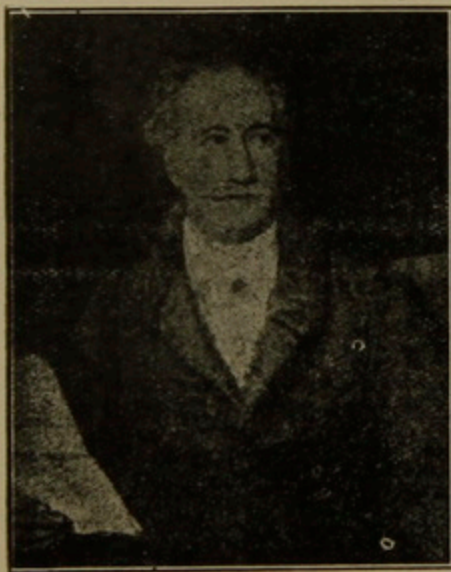
Եղբայրացնել այս բոլորէն թէ աշխարհիս կործանման նախօրեակին մէջ ենք, թէ այս հաւաքական յիմարութեան նոպան պիտի անվերջ շարունակէ սաստկանալ եւ պիտի յանգի դարերու ճիգով կերտուած քաղաքակրթու-

քաղաքակրթութիւնը վտանգող մեծ դրամատէրներուն . բայց միթէ համայնավարութիւնը միմիայն Աստուծոյ դէմ ապստամբութիւն է, թէ է՛ն առաջ այդ ազգայնամոլ քաղաքական ղեկավարներուն եւ շահամոլ ու վայելամոլ դրամատէրներուն ստեղծած շարիքներուն դէմ տարերային խորունկ ընդվզումի շարժում մը, — ինչպէս էր, աւելի բարձր, աւելի ազնիւ, աւելի լայն աշխարհայեացքով մը, քրիստոնէութիւնը ինքն իսկ՝ թշուառ ու տառապող ժողովրդական խաւերու հակազդեցութիւնը հոռմէական կայսրութեան արիւնոտչտ շուայտութեան դէմ : Ու արքայական ճոխութեանց մէջ ապրող, չորս մարդու ուսերուն վրայ ոսկեղօծ զահաւորակով ինքզինքը պտըտցնել տըւող, իր հողաթափներուն վրայ խաչին նշանը դնող եւ զանոնք հաւատացեալներուն համբուրել տուող կրօնապետ մը ի՞նչքան իրաւամբ կրնայ՝ գլուխը դնելու տեղ մը չունեցող աղքատ ու բոկոտն Քրիստոսին իբր փոխանորդ՝ վայելամոլ մարդոց դէմ յանդիմանութեան խօսքեր արտասանել :

Այդ խօսքերը ճիշդ են անտարակոյս, բայց զանոնք բնելու աւելի իրաւունք ունին իրենց համեստ աշխատանոցին մէջ խոհալի մը ու մարդկութեան համար աքնող բացարձակապէս զաղափարապաշտ գիտուններ, իմաստասէրներ, բանաստեղծներ եւ արուեստագէտներ :

Թեան փճացման, կարելի ու ներելի չէ անշուշտ : Այնքա՛ն բազմաթիւ են անմեղ, մաքուր հոգիները ժողովուրդներուն մէջ, ամէն տեղ : Պէտք է միշտ հաւատալ թէ Բարին ի վերջոյ պիտի յաղթէ Չարին : Պէտք է հաւատալ թէ շարիքի այս ծայրայեղութենէն պիտի ծնի ազնիւ ու տեւական խաղաղութեան մը վերայ հիմնուած նոր շրջան մը : Պէտք է մաղթել որ շուտ յայտնուին այն հեռատես ու իմաստուն ղեկավարները որ այս համայնաւեր փոթորիկը պիտի յաջողին հանդարտեցնել :

Կէօթէի մահուան հարիւրամեակը . — Աշխարհի պարզած ներկայ մօռլ տեսարանին մէջ, դերագոյն մաքրութեան արեւու մը ճառագայթումը բերաւ Կէօթէի մեծ յիշատակը,

Կ Է Օ Թ Է

զոր բոլոր քաղաքակրթ ազգերը՝ Ֆառուքի հեղինակին մահուն հարիւրամեակին առթիւ՝ ուղեցին ու փառարանեցին : Կէօթէ, մարդկային մտքի հսկաներէն մին, տիեզերք մը ամբողջ՝ մէկ ուղեղի մէջ խտացած, զաղափարական կեանքի աշխարհակալ մը, — միանգամայն քրնարեղակ բանաստեղծ, խորին մտածող, գիտուն (գիւտեր կտտարող գիտուն), ողբերգակ, փոպոսան, սոմանթիկ գրականութեան հայրերէն մին ու նաեւ կամովին դէպ ի դասական

արուեստը — իրր կատարելագոյն արուեստը — վերադարձի մը ուսման, էպէս Գերման ալի և Հելլեն ու Ֆրանսացի, ժողովրդական բանաստեղծներուն մրցակցող ու նաեւ ամենէն հմուտը, ամենէն խորիմաստը, ամենէն նըրբարուեստը բարձր մտածման բանաստեղծներուն, Լերուպական մտայնութեան ու գեղեցկագիտութեան գերագոյն ներկայացուցիչներէն մին և որ նաեւ առաջիններէն մին եղաւ արուեստի բանաստեղծութիւնն ըմբռնող, սիրող ու անկից իր գործին անհուն պարտէզին մէջ ծաղիկներ փոխադրող, — Կէօթէ, մեծագոյններէն մէկը մարդկութեան մտաւորականներուն և ամենէն երջանիկը, որովհետեւ ունեցաւ արտակարգ հանճարին հետ գոր բնութիւնը իրեն շնորհած էր, ուժեղ, առողջ ու առոյգ կազմուածք մը (որ իրեն թոյլ տուաւ հասնիլ մինչև խոր ծերութիւն ու մինչև վերջին օրերը հանդարտօրէն, հրճուանքով, առանց յոգնութեան տանիլ բազմատեսակ, անընդհատական, վիթխարի աշխատանքի մը բերը), որովհետեւ ունեցաւ նաեւ մշտապէս ապահովուած, ամէն տեսակ գիւրութիւններով նպաստաւորուած կեանքի մը բազմը (արդէն բարեկեցիկ բնտանիքի մը գաւակ, ան վայելից գրասէր թագաւորի մը յարգալից օժանդակութիւնը), հաղուադէպ բազմ որ զինք իր բոլոր օրերուն մէջ զերծ կացուցանելով առօրեայ պէտքերու գոհիկ հոգերէն, կարելի դարձուց որ ան իր մտաւոր ուժերը ամբողջութեամբ նուիրէր — Վայմարի քաղաքական — վարչական աշխատանքներէն դուրս՝ որ դրօսանք մըն էին իրեն համար, — իր մտածման ու արուեստի գործին ազատ, հզօր, լիալիր զարգացումին: Կէօթէ, մին մարդկութեան մէջ երեւցած այն դէմքերէն որոնց շնորհիւ մարդ — էակը կրնայ ճակատարաց ներկայանալ Արարչին առջև և իր բոլոր տկարութեանց ու մեղքերուն համար թողութիւն ստանալ՝ բնելով անոր՝ «Տե՛ս, իմ ծոցէս ելած այս մարդը քեզի հաւատարիմ մընաց, քու հարապատ օրդիդ եղաւ, քու գործդ հասկցաւ, զայն բացատրեց ու փառաբանեց,

զայն շարունակեց ու ճոխացուց»: Կէօթէ, մին այն ստեղծագործ մտքերէն, որոնց երկը — ճիշդ ինչպէս Արարչին — ոչ մէկ զպրօցի մէջ կը սղմի, ոչ մէկ ժամանակի մէջ կը սահմանափակուի, ոչ մէկ ազգի տարամերժ միօրինակ կնիքը կը կրէ, այլ բազմատարր ու բերածեւէ, համամարդկային է ու տիեզերական, — խորքին մէջ իր ցեղին էական ու լուազոյն յատկանիշներն ունենալով հանդերձ — և յաւիտենապէս գեղեցիկ է ու կենդանի՝ ինչպէս Մայր Բնութիւնը: Կէօթէ, մին մեր երկրագունտի բարոյական մեծագոյն ուժերէն, որոնց շուրջ ազգերու, դասակարգերու, կուսակցութիւններու, դաւանանքներու անհամաձայնութիւններն ու կռիւները կանգ կ'առնեն, որոնց գործին անթառամ ու անշէջ լոյսին ջերմութիւնը ամենքին վրայ, ինչպէս հոգեկան արեւու մը կենսատու պայծառութիւնը, իր բարերար ու մոգիչ զօրութիւնը սփռելով՝ համամարդկային մտաւոր եզրայրութեան մը մէջ ամենքը կը միացնէ, Գեղեցիկն ու Ճշմարտին անմահ կրօնքին մէջ համախմբելով երկրագունտիս բոլոր մաքուր ու զաղափարապաշտ սիրտերը: Օր պիտի գայ որ մարդկութիւնը պիտի ըմբռնէ թէ ոչ միայն իր բարոյական, այլ և քաղաքական ու տնտեսական ճակատադրին ղեկավարութիւնը «գործնական» համարուած պոլիտիկոսներուն ձեռքէն անելով ու գիտուններու, բանաստեղծներու, իմաստասէրներու, արուեստագէտներու յանձնելով է որ ան իր էստմոլութիւններէն, կրքոտութիւններէն, հեռոտութիւններէն պիտի մաքրուի, մարդկային խորունկ ու քեանական համերաշխութիւն մը իրականացնելու կարող պիտի դառնայ, անխիղճ շահագործումներուն, զազանական կոտորածներուն քաղաքացիներուն վերջ պիտի տայ, բնկերական ահաւոր հարցը արդար ու կենդանի լուծման մը ճամբուն մէջ պիտի դնէ: Բայց մարդիկ մեծ մասամբ կոյր են դեռ, և կը կարծեն թէ Կէօթէները մարդկութեան զարգեր են լոկ, մինչ անոնք ոչ միայն հմայող ու սիրտիող, կեանքը գեղեցկացնող ու քաղցրացնող ուժեր

են, այլ և լուսավոյն առաջնորդներն ու ղեկավարներն են մարդկութեան:

Մահ Փօլ Տումէրի — Գրադէտ մը, գիտուն մը չէր Փօլ Տումէր, բայց եղաւ տիպար — քաղաքացի մը, մաքուր ու ամուր նկարագիր մը, պարտականութեան մարդը՝ գերազանցապէս: Աղքատիկ ընտանիքի մը զաւակ, պարզ արհեստաւոր մ'ըլլալով սկսած, ան իր յամառ ու չարքաչ աշխատանքով հասաւ ինք իրեն տալու բաւականաչափ զարգացում մը՝ կարենալու համար հայրենիքին ծառայելու իր բուն ցանկութիւնը իրադրոճել. և իրօք, ան՝ իր ամբողջ կեանքի ընթացքին, իբր երեսփոխան,

ՓՕԼ ՏՈՒՄԷՐ

իրը կնտօշինի ընդհանուր կառավարիչ, իբր երեսփոխանական ժողովի նախագահ, իբր ծերակուտական և ծերակոյտի նախագահ, իբր նախարար, և հուսկ ապա իբր Հանրապետութեան նախագահ, պարկեշտութեամբ, անձնը-

ւիրութեամբ, լըջութեամբ ու ձեռնհասութեամբ ծառայեց իր երկրին բարձրագոյն շահերուն: Անոր կեանքը՝ իր անբիծ գեղեցկութեամբ՝ պատիւ կը բերէ մարդկութեան: Տումէր եղած է նաև հրապարակագիր ու հրատարակած է գիրք մը, «Իմ որդիներուս գիրքը», շարադրուած՝ իր զաւակներուն համար, այլ և բոլոր երիտասարդ Ֆրանսացիներուն ուղղուած, մատենիկ մը որ գրական յատկութիւններով չի փայլիր, բայց որ ազնիւ ու քաջ հայրենասիրութեան, քաղաքացիական բարոյականի ընտիր դասագիրք մըն է, և որ մեծ պատեւրագ մին առեն հաղարարու օրինակներով տարածուեցաւ ու Ֆրանսական հոյակապ գիմադրութեան մղիչ ուժերէն մին կազմեց: Ինքն իսկ, այն օրերուն ուր գերման բանակը Փարիզի դռներն էր հասած, փոխանակ պոլիտիկոսներուն հետ Պորտօ փոխադրուելու, զօրավար կալիէնիի կողքին մնաց Փարիզ և անոր ու ժօֆրին՝ իբր վարչական աջակից՝ թանկագին զործակցութիւն մը բերաւ Փարիզի ինքնապաշտպանութեան, Մարնի յանդուգն ճակատամարտին պատրաստութեան մէջ, ճակատամարտ որ հրաշակերպ յաղթանակի մը յանգեցաւ ու Գերմանիոյ վերջնական պարտութիւնը անխուսափելի դարձուց: Իր չորս զեռատի որդիները, իրենց հօր հողիովը լեցուած, զուգահեռար ինկան պատուոյ դաշտին վրայ, ցոյց տալով ինչքան խորապէս ըմբռնած էին գիրքը զոր իրենց հայրը դրած էր իրենց համար: Իր ալեւոր ծերութեան մէջ Ֆրանսական Հանրապետութեան նախագահութեան աթոռին վրայ բազմելու կոչուած, ան՝ իր ժողովուրդին համատարած յարգանքովն ու սիրովը պաշարուած, իր փափուկ, դժուար, յոգնեցուցիչ պաշտօնը կը կատարէր՝ անխոնջ, պարզ, ժրպտուն խղճամտութեամբ մը: Եւ այդ առողջ ու ժիւերկայացուցչին վրայ էր որ արիւնոտ տիգրմէ շինուած մարդակերպ էակ մը, այն պահուն որ ան անգամ մը ևս իր պարտականութիւնը կատարելու վրայ էր, ատրճանակը պարպեց և զայն չքացուց: Ամբողջ Ֆրանսա զայրոյթի ու ցաւի սարսուռով մը ցնցուեցաւ, ու աշխարհիս

բոլոր ազնիւ մարդիկը յարգանքով ու յուզմունքով խոնարհեցան հայրենիքին համար նահատակուած այս ծերունիին դադաղին առջեւ: Այդ զգուելի ոճիրին հանդէպ զոր օտարական մը կը դործէր եւ որուն իբր հետեւանք կը յուսային թերեւս զայն սարքողները իրարանցում, խառնաշփոթութիւն, կըքերու բորբոքում յառաջ եկած տեսնել այս երկրին մէջ, Փրանսացի ժողովուրդը՝ իր խոր սուգին ու ցասումին մէջ՝ հիանալի ինքնազսպութիւն մը պահեց, հանդուցեալ նախագահին տեղ դրաւ՝ իր բոլոր քուէները միացնելով՝ անոր ոգին ունեցող լուրջ ու նուիրուած հայրենասէր մը, իր երեսփախանական ընտրութեանց զործը վերջացուց խաղաղութեամբ եւ կազմեց նոր կառավարութիւն մը ազատամիտ Փրանսացիներով որ նաեւ ջերմ հայրենասէրներ են: Կարելի է ըսել թէ Տումէր իր եղերական մահովն իսկ ծառայեց իր երկրին, որ, պատերազմէն վերանորոգուած, այս վայրկեանիս, նորէն յարաբերաբար ամենէն հաւասարակշիւ, իմաստութեան, չափաւորութեան ապացոյցներ տուող, բարոյական առողջութիւն եւ անոր հետեւանք եղող քաղաքական ու տնտեսական զօրութիւն ամենէն աւելի ի յայտ բերող երկիրն է աշխարհին մէջ:

Տումէր բարեկամ մըն էր հայ ժողովուրդին: Ան հաճոյքով յանձն առաւ նախագահել 1915ին Փարիզ հայ դատին նուիրուած բանախօսութեան մը զոր Փրանսական կազմակերպութեան մը հրաւիրուած էի արտասանելու, եւ այդ օրն է որ ան իր սրտալից ճառին մէջ ըսաւ այն գեղեցիկ խօսքը՝ «Երբ յաղթանակի ու հաշուեյարդարութեան ժամը գայ, ձեր մեռելներն ալ հաշուի պիտի դնենք»: Անոնք որ՝ յետոյ դաշնակիցներուն մեղ հանդէպ բռնած ընթացքը ի նկատի ունենալով՝ կը կարծեն թէ այդ խօսքը կեղծ էր ու դերասանական, կը սխալին: Տումէր անկեղծ էր, եւ եթէ իր ձեռքն ըլլար թրքահայ դատին լուծումը (եւ եթէ մենք Փրանսայէն միայն չարդենակէինք սպասել այդ լուծումը՝ կիլիկեան

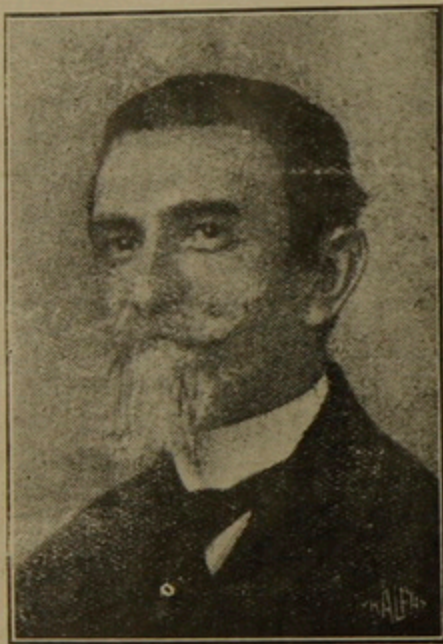
սահմաններուն մէջ) ան կը կատարէր իր խոստումը, գոնէ որոշ չափով մը, կարելիին սահմանին մէջ:

Անիկա այդ օրէն մինչեւ իր մահը սիրոյ ու յարգանքի զգացում մը պահեց մեր ցեղին համար, որուն ուշիմութիւնը, չինարար աշխատութիւնը, չարքաշ տոկունութիւնը կը գնահատէր, ինչպէս ըսեր է՝ մահէն քիչ առաջ՝ մեր ցեղի լաւագոյն յատկութիւնները այնքան սիրուն կերպով մարմնացնող այն համակրելի երիտասարդ Հայուն որ Ֆեալիւսն է, երբ այս վերջինը դացեր է էլիդէ նախագահին լուսանկարը հանելու: Ան չկրցաւ ընել մեր դատին համար ինչ որ ուրախ պիտի ըլլար ընել եթէ հանգամանքներն իրեն թոյլ տային, բայց բաղձաթիւ Հայերու օգտակար ըլլալու համար, ամէն անգամ որ իրեն զիմած ենք, ան կըցածն ըրած է սիրալիր փութկոտութեամբ:

Մահ Ալպէր Թումայի.— Մեր ժողովուրդին բարեկամներէն էր նաեւ Ալպէր Թումա, որ վերջերս յանկարծամահ է եղեր: Ան մեր դատը պաշտպանեց գեղեցիկ յօդուածներով ու միթինկերու մէջ արտասանած սրտարուխ ճառերով: Ան մինչեւ վերջը պահեց իր բարեկամութիւնը մեր ցեղին համար. տարիներէ ի վեր Ազգերու Ընկերութեան Աշխատանքի Միջազգային Պիւսօին ընդհանուր քարտուղարի պաշտօնին կոչուած, Հայ Գաղթականաց Զանձնաթղովի ներկայացուցիչ Լեւոն Բաշալեանին անոր բոլոր կըցած աջակցութիւնը սիրով կը բերէր՝ մեր գաղթականներուն ի նպաստ անոր կատարած զիմումներուն մէջ:

Մահ Լեւոն Մկրտիչեանի.— Մահերու տրիստը ճամբով՝ համաշխարհային թատերաբեմէն անցնելով մեր փոքրիկ ժողովուրդին առօրեայ համեստ կեանքին, է՛ն առաջ Լեւոն Մկրտիչեանի կորուստը կ'ունենանք խորին ցաւով արձանագրելու: Ռօպէրթ Քօլէճի մէջ իր կրթութիւնը ստացած, Փոքր Ասիոյ գաւառական մէկ քաղաքին մէջ վարժապետ մ'ըլլալով սկսած, Մկրտիչեան, տարօրինակապէս ուշիմ եւ աշխատասէր, իր զարգացումը իր անձնական

անդուլ ու յամառ ճիղովը ճոխացնելով, հասաւ օր մը Գահիրէի առաջին «սէնտիք» էքսփէր»ը դառնալու։ Լաւ գիտէր, հայերէնին հետ, անգլիերէն, Ֆրանսերէն եւ արաբերէն։ Ֆրանսերէն կը գրէր անթերի։ Իր ինքնուսոյց իրաւագիտական հմտութեամբ, իր յստակ ու առողջ տրամաբանող մտքով՝ ան կը շարադրէր իրեն յանձնուած գործերու մասին տեղեկագիրներ որ մեծնապէս կը գնահատուէին բոլոր մասնագէտներէն։ այդ կերպով՝ ան մեր ցեղին քաղաքակրթական թաքուն եւ խորին ձիրքերուն մէկ կենդանի աղացոյցն էր։ Ան Եգիպտոսի մեր զաղութին առաջին եւ առաջնորդ դէմքերէն մէկը եղաւ, եւ իրր հրապարակագիր, իրր քաղաքական գործիչ, իրր Ռամկ։ Ազատա-

ԼԵՒՈՆ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ

կան կուսակցութեան հիմնադիր ու ղեկավար ուսերէն մին, մեր ժամանակակից ազգային կեանքին մէջ ինքնայատուկ կարեւոր տեղ մը զբաւեց։ Պատերազմի առեւ, Եգիպտոսի Հայ Ազգային Միութեան մեծագոյն գործիչներէն մին հանդիսացաւ, որոչ առեւ մը իր անձնուէր ու ձեռնհաս գործակցութիւնը բերաւ Ազգային Պատուիրակութեան։ Ան ողջամտութիւնն իսկ

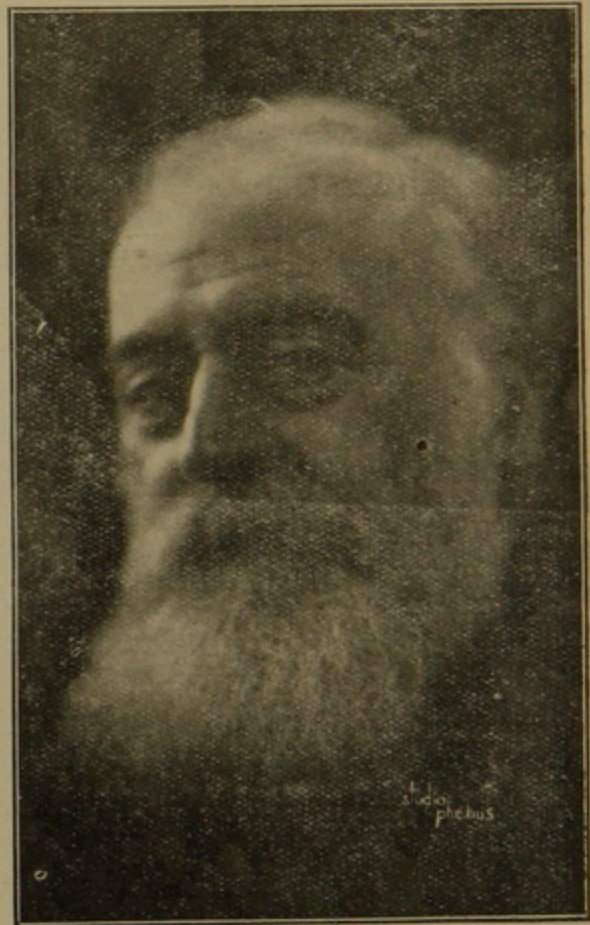
էր մարմնացած։ Իր մահը, որ վաղաժամ կրնայ նկատուիլ, մեծ կորուստ է մեր ազգին համար։ Ծայրայեղ աշխատանքէն ու քանի մը ծանր հիւանդութիւններէ մաշած իր մարմինը պէտք ունէր քաղաքական հանգստի մը, զոր չկրցաւ առնել, եւ կքեցաւ յանկարծ, առանց կարենալու իրականացնել իր երազը, որ էր (ինչպէս կ'ըսէր ինծի վերջին անգամ որ զինք տեսայ Փարիզ) իր գործը յանձնել իր կրտսեր որդւոյն զոր ինք կազմած էր եւ որ արդէն շատոնց ի վեր իր աշխատակիցն էր, եւ քաջուիլ, հանգչիլ, ու ինքզինքը նուիրել զրահան աշխատութեանց։ Տիրութեամբ խառն հաճոյքով մը իմացայ թէ իր որդին անուանուեր է «սէնտիք»։ Եթէ այդ անուանումը տեղի կրցած ըլլար ունենալ Մկրտիչեանի մահուրէնէն առաջ, անոր կեանքը հաւանական է որ զեռ բաւական տարիներ երկարէր։ Մկրտիչեանի որդիներն ու բարեկամները պէտք է անոր հրապարակագրական բաղմամբիւ յօգուածներու լուսագոյնները ամփոփեն հատորի մը մէջ, որ հասուն մտածութեան, յստակ ոճի, պայծառաւես ու լուրջ ազգասիրութեան զեղեցիկ ու բարեբար հաւաքածու մը կրնայ ըլլալ։ Մկրտիչեանի մահով, մեր ազգը իր ամենէն ընտիր զաւակներէն մին, Ռամկ-Ազատական կուսակցութիւնը իր մեծ ղեկավարներէն մին եւ հանդուցեալին մտերիմները աննման բարեկամ մը կորսնցուցին։

Մահ Սերոբէ Սվանեանի։ Դիչ օր առաջ վախճանեցաւ Փարիզի հայ զաղութին համակրելի դէմքերէն մին, Սերոբէ Սվանեան։ Որդի հանդուցեալ Աթանիկ Էդնահանի քրոջ, որ ամենէն բարեսիրտ ու ազնուական հայ կիներէն մին է որ ճանչցած եմ, Սերոբէ Սվանեան եղաւ ոչ միայն կարող վաճառական մը այլ մանաւանդ հանրային գործերով շահագրգռուող մեր ազգասէր հարուստներէն մին։ Օգնած է ուսանողներու, եղած է անգամ Փարիզի Հայ եկեղեցւոյ հոգաբարձութեան եւ վարչութեան, գործակցած է մեր զաղութի շատ մը բարեսիրական եւ ազգասիրական կազմակերպութեանց,

Բարեգործականի Փարիզի Մասնաճիւղի գործօն ու առատաձեւն անդամներէն մին եղած է տարիննրով, պատերազմի տանն՝ Փրանսական բանակի հայ կամաւորներու բնկերակցութեան պատուոյ նախագահ եղած եւ անոր օժանդակած է, նիւթապէս աջակցողներէն մին եղած է Այդ. Պատուիրակութեան, Բարեգործականի Կեդրոնին Փարիզ փոխադրուելէն յետոյ իր Սքուար Այդոնի կառուցանել տուած մեծ տան մէկ յարկարաժինը նուիրած է այդ Միութեան իրր պաշտօնատեղի. ու կը լսենք որ Բարեգործականին ձգեր է կտակ մը՝ Հայաստանի օդատակար ձեռնարկներու ի նպաստ որոշ ժամանակամիջոցէ մը յետոյ գործադրուելու համար:

Այնիւ, համեստ, սիրալիր բնաւորութեամբ անձ մըն էր Սվաճեան, իր հայ ու Փրանսացի բարեկամներէն մեծապէս սիրուած ու յարգուած: Գեղարուեստի սէր ու ճաշակ ունեցող, իր Այրնիւ Ռափի բնակարանին մէջ արձանագործութեան, նկարչութեան, խեցեգործութեան առաջնակարգ կտորներ ունէր համախմբած, ինչպէս եւ հայ նկարադարձին ձեռագիրներու կարեւոր հաւաքածու մը, որուն Պ. Ֆ. Մաքլեր ամբողջ հատոր մը նուիրեց եւ որմէ եւ ինքս ալ օգտուած եմ իմ Roseaieի հատորներուն համար: Պատերազմի բնթացքին ու զինադադարի շրջանին կը սիրէր իր տան մէջ համախմբել հայ մտաւորականներ եւ մերթնաւ՝ անոնց հետ՝ հայասէր Փրանսացի անձնաւորութիւններ, եւ իր շնորհիւ է որ այդ տան մէջ կրցանք մեծարել Շիշմակերթէի պէս թանկագին հայասէր մը՝ Սվաճեանի նախաձեռնութեամբ իրեն ի պատիւ սարքուած նախաճաշով մը որուն մասնակցեցաւ մեր գաղութի ծանօթ մտաւորականներէն ու արուեստագէտներէն խումբ մը: Սրտի հիւանդութենէ մը տառապելով տարիննրէ ի վեր, այս վերջին տարիննրուն ան քաշուած կ'ապրէր: Այդ ադնիւ Հայուն յիշատակը միշտ կենդանի պիտի մնայ զինքը մօտէն ճանձցողներուն եւ՝ իր բարեգործութեանց շնորհիւ՝ մեր ամբողջ ազգին մէջ:

Մահ Հ. Արսէն Ղազիկեանի. — Մահերու այս շարքին վրայ գրած պահուս, յանկարծ կ'իմանաւ Հ. Արսէն Ղազիկեանի վախճանման անակնկալ ու սահմակցուցիչ լուրը, ու բոլոր բառերը տփոյն կ'երեւան զղացած ցաւ բացատրելու համար: Դեռ քանի մը չարաթ առաջ ան հոս էր մեր մէջ, ու թէեւ կ'ըսէր թէ քիչ մը տկար կը զգար ինքզինքը, թէ տկանջին

Հ. ԱՐՍԷՆ ՂԱԶԻԿԵԱՆ

մէջ ցաւ մը ունէր եւ բեթմի մը կը հետեւէր, տեսնելով իր առոյգ կազմը եւ իր մշտամատ դուարթութիւնը, կը կարծէինք որ ատենք թեւեւ ու վաղանցուկ անհանգստութիւններ էին ու մտքերնէս չէր անցներ որ այսքան շուտ զինքը պիտի ընդ միշտ կորսնցնէինք: Եւ սակայն տկանջի ցաւը վեհեանիկ դառնալէն յետոյ «Էրէզիփիլ»ի փոխուեր է ու իր մահուան պատճառ դարձեր:

Հայ մտաւոր մեծ ուժ մըն է, որ կ'անհետանայ: Ստեղծագործ տաղանդ չունէր ան, բայց հոյակապ թարգմանիչ մը եղաւ, արժանաւոր յաջորդ Աստուածաշունչը և քրիստոնէական գրականութեան առաջին մեծ վարպետներուն գործերը սակեղէն գրարարով թարգմանող մեր հին բազմերախտ գրադէտներուն, ինչպէս և Ս. Ղադարու պանծալի տան մեծ թարգմանիչներուն: Աւելց աշխարհարարի Հ. Արսէն Բագրատունին ըլլալ, ու եթէ իրեն տրուած չէր անոր պէս Հայկ մը գրել, բրաւ իրօք նոր հայերէնով ինչ որ Հոմերի, Վիրգիլի, Սոփոկլի, Միլտոնի, Ռասինի, Ալֆրէդի հսկայ թարգմանիչն ըրած էր գրարարով, ու գերազանցեց ալ դայն իր թարգմանութեանց թիւովը: Ամբողջ մատենագարան մը կը կազմեն իր թարգմանութիւնները, — Հոմերի Իլիականը, Վիրգիլի Ենէականը, Մշակականքը, Հովուերգականքը, Սոփոկլի Իդիպոս Արքան, Տանթէի Աստուածային կատակերգութիւնը, Միլտոնի Դրախտ կորուսեալը, Թաստօի Եռսաղէմ ազատեալը, Ռոլանի երգը, Սիւսի երգը, Նիպըլուսիկները, Փեթրարքայի, Օստիանի, Լէոփարտի, Վիթթորիա Աղանուրի քերթուածները, Մանձոնիի Նշանաճները, Փափինիի Քրիստոսը, ևն.: Եւրոպական մէկէ աւելի լեզուներու ծանօթ, քաջ հայադէտ, նրբարուեստ տաղաշափ, ան միակն էր Միսիթարեաններէն որ աշխարհարարը կը գրէր ինչպէս Պոլսոյ հայ գրական զպրոցը զայն իր ինքնուրոյն ոգւոյն ու կազմին մէջ՝ իր հարազատ քերականութեամբ, համաձայնութեամբ, Փրազալինութեամբ ու բառացանկով կազմաւորեց ու զարգացուց, ու թէեւ մերթ հակում ցոյց կուտար դասական անսովոր հինցած բառեր չափազանց խառնելու բուն աշխարհարար կենդանի բառերուն, իր լեզուն ընդհանրապէս կը մնար իր հիւսուածքով էականապէս մաքուր ու ճաշակաւոր աշխարհարար, և իր աշխարհարար ոտանաւորը, որուն կը վերածէր այդ մեծ բնագիրները, ճոխ էր ու կուռ, ճապուկ ու ներդաշնակ: Բանասէր — հրապարակագրի բազմաթիւ հմտալից ու շահեկան էջեր

ալ ունի տուած. իր բանավէճերուն մէջ մերթ ծայրայեղօրէն բուռն էր ու կրքոտ, բայց յաճախ ճիշդ տեսնող ու իր նկատողութիւնները, մեկնութիւնները սրամիտ, տաք, համեղ ոճով մը արտայայտող: Իր «Մի գրէք... գրեցէք...» հատորը շատ օգտակար գործ մըն էր, այն բարերար պայքարով զոր կը մղէր մեր մամուլին մէջ տարածուած լեզուական, ուղղագրական բազմաթիւ ու մերթ ալանդակ սխալներուն դէմ: Կային հոն քանի մը կէտեր ուր համաձայն չէի իրեն, ու մտադիր էի գրել այդ մասին (հիմա ի՞նչ սիրտով պիտի գրեմ երբ ինք ալ ևս չկայ...)։ Բայց մեծ մասամբ ճիշդ էին իր նկատողութիւններն ու ցուցմունքները, ու ցաւալի է որ դեռ շատեր կը յամառին կրքունել այն սխալները զոր մատնանիչ ըրած է: Իր ամենէն կարեւոր աշխատութիւններէն մէկն ալ Հայկական Մատենագիտութիւնն էր, որուն առաջին հատորը հրատարակեց պատերազմէն տարիներ առաջ և որուն երկրորդ հատորն ալ խմբագրած էր ու ձեռագիրը՝ զոր հետը Պոլիս տարած էր պատերազմէն առաջ՝ այդ եղերական շրջանի խառնաշփոթութեան մէջ կորսուած էր. իմ թախանձանքներուս ու պնդումներուս վրայ՝ ձեռք դարկաւ այդ աշխատութիւնը՝ աւելի ևս լայն ծրագրով՝ վերստին կատարելու: Պենետիքթեանի վիթխարի, ծանր, սպառիչ աշխատութիւն, ուր ամփոփուած պիտի ըլլային առաջին տպագրուած հայ գրքէն մինչև այսօր լոյս տեսած բոլոր հայ գրքերու վրայ մանրամասն ծանօթութիւններ, ինչպէս և մեր ժամանակակից մամուլին մէջ երևցած բոլոր շահեկան գրուածքներուն վրայ: Այդ ահաւոր աշխատութեան դանդաղօրէն, դժնդակօրէն յառաջանալը մերթ կ'իմացնէր ինծի, տրտնջալով միշտ որ ան արգելք կ'ըլլար իրեն դեռ կարգ մը գրական հրաշակերտներ թարգմանելու իր փափաքին քաղցր ու հեշտական գործադրութեան...: Եւ ահա այդ ստուար ու բազմօգուտ գործը չաւարտած՝ ան մեզմէ կը բաժնուի առ յաւէտ...: Անհրաժեշտ է որ իր եղբայրակիցները շարունակեն ու լրացնեն այդ

գործը, որ արդէն ըստ իր վերջին նամակներէն մէկուն՝ աւարտելու շատ մօտ էր: Ատենով, Հ. Մ. Պոտուրեան մը կար վանքը, եւ մեր հին բանաստեղծներուն անտիպ գործերը հրատարակելու պատուական գործին նուիրուած էր (իրեն կը պարտինք Կոստանդին Երզնկացիի հատորը եւ Առաքել Սիւնեցիի երկու հատորները). որ մը ան հետեցաւ Վենետիկէն, եւ անոր ըսած այդ կարեւոր գործը ոչ ոք չարունակեց անկէ ի վեր: Մաղթենք որ նոյնը չպատահի «Մատենադիտութեան» համար, իսկ իր միաբանակիցները լրացնեն ու հրատարակեն այդ յիշատակարանային աշխատութիւնը, որ նոր ժամանակներու մեր գրականութիւնը ուսումնասիրել ուղղող գրադէտներուն ու բանասէրներուն համար անհրաժեշտ ու թանկագին ուղեցոյց մը եւ աջակից մը պիտի ըլլայ:

Իր անսպաս, անխոնջ, ապշեցուցիչ աշխատասիրութիւնը, իր խելոյեղ տարփանքը բարձր գրականութեան ու հայերէն գեղեցիկ լեզուին համար, իր դմայելի անձնութիւնը, իր գործօն, ազնիւ, հաւատարիմ բարեկամի ոսկի սիրտը՝ ոչ ոք ինձմէ աւելի մօտէն ճանչցած է: Իր անվերջ ու տաժանելի աշխատութիւններուն մէջ ան ժամանակ եւ ուժ կը գտնէր թովմաս-թէրզեանի լրագրաց եւ հանդէսներու մէջ տպուած բոլոր բանաստեղծութիւններուն օրինակութիւնը ինձի գրկելու՝ յարակից ծանօթագրութիւններով, որոնցմէ օգտուեցայ թէրզեանի քերթուածներու ամբողջական հաւաքածուն կազմելու համար. եւ ան նոյն աջակցութիւնը բերաւ «Նահատակ Գրողներու Բարեկամներ» խմբակցութեան, այս վերջնոյն ցարդ հրատարակած հատորներուն նիւթեղէնները հանդէսներու եւ լրագիրներու մէջ փնտնելով, օրինակելով ու այդ խմբակցութեան գրկելով: Ինք էր դարձեալ որ իր հայրական ու արուեստասիրական ջերմ ու խանդավառ հոգածութեամբ օգնեց իր տաղանդաւոր քնորդուոյն Օր. Մարի Պոտուրեանի՝ իբր ճարտար գաշնակահարուհի կազմուելուն եւ անոր շնորհալի ան-

ձին մէջ նոր ու փայլուն արուեստագիտուհի մը նուիրեց մեր ազգին: Տեսանք այստեղ իսկ մեր մէջ իր խանդաղատագին հրճուանքը այն գեղեցիկ յաջողութեան համար զոր այդ գեոատի արուեստագիտուհին ունեցաւ իր նուագահանդէսներով՝ Միլանէն ու Լեմպէրկէն յետոյ՝ հոս Փարիզի մէջ:

Իր ուժերուն լրութեանը մէջ, երբ գեո ա'յնքան կարեւոր ծառայութիւններ ունէր մեր գրականութեան մատուցանելու, ահա ան յանկարծ, վաղաժամօրէն, մահուան խաւարին մէջ կը սուզուի կ'անհետանայ... Ահագին կորուստ մըն է ասիկա, որուն համար ամբողջ հայ ազգը ինքզինքը սգաւոր պէտք է զգայ:

Յուշահանդէսներ ու յոբելեաններ. — Պոլսոյ Հայութիւնը պատուական դադափարն ունեցաւ Ռեթէոս Պէրպէրեանի մահուան քսանհինգամեակը տօնելու՝ յարգանքի հանդէսներ կազմակերպելով եւ անոր գերեզմանին վրայ մահարձան մը կանդնելու համար հանգանակութիւն բանալով:

Պէրպէրեան մաքուր ու մեծ հայ մտաւորականի դէմք մը եղաւ, հմուտ գրագէտ, ճարտար-բեմադրաց, եւ հոյակապ կրթական գործիչ: Իր առաջին հատորները — Առաքին տեքստ, Թշուառութիւն եւ գուր, — ունէին արժէքաւոր մասեր, բայց չափազանց ոտմանթիկ էին, եւ հետորակա՛ն — քիչ մը ուռուցիկ ու ճոռո՛ռ — գրականութիւն մը կը ներկայացնէին. ատոնց մէջ, ինչպէս եւ Կէօթէի «Հերման եւ Տորթէ»-ի եւ Լամբէի «Բանք հաւատացելոյ ուրուք»-ի թարգմանութեան մէջ, իր լեզուն ծայրայեղօրէն գրաբառախառն էր. բայց Մարդիկ եւ Իրքի, Ինտրայի ներաշխարհին սքանչելի յառաջարանին եւ զանազան լրագրաց մէջ հրատարակուած յօդուածներու արձակագիրը եւ Խոնք եւ Յուշ հատորիկին ներշնչեալ գորովալից բանաստեղծը մեղի տուած են էջեր որ, հասուն մտածման կամ անկեղծ ու անձնական

զգացման յստակ, կատարելաձև, զեղեցիկ արտայայտումներ, մնայուն արտադրություններ են: Իրր թրքահայ Ազգային ժողովի երկար տարիներ անդամ ու մերթ ատենապետ, ան թողած է լուրջ, անաշահախնդիր, անձնուկեր հանրային գործիչի մը յիշատակը: Իրր ատենարան առաջինն էր Պոլսոյ մէջ իր ատենին, իր հետն ու զաղափարալից պերճախօսութեամբ: Հիւսիս այլ երկրպագուն ու աշակերտը, իր լաւագոյն էջերուն մէջ՝ Գրիգոր Օտեանին, Մերենցին, Մամուրեանին հետ՝ հայկական ուսման թիղթի արձակի բաժնին վարպետներէն մին եղաւ: Իրր կրթական գործիչ՝ ան հիմնալի գործ մը կատարած է. միայնակ, առանց ունէ մէկուն օգնութեան, ան հիմնած է կրթարան մը, որ ազգին տուած է քանի մը մեծատաղանդ զբաղէտներ ու արուեստագէտներ, բաղմաթիւ ազգասէր զարգացած ու լաւ դաստիարակուած Հայեր, որ Պոլիս ինչպէս եւ մեր այլ գաղութներու մէջ Հայութեան պատուարեր եւ օգտակար անդամներ են: Պէրպէրեան ամուր եւ աղնիւ նկարագրի տէր ուսեղ անձնաւորութիւն մըն էր, որ իր մտաւորական առաքելութեան երկիւղած յարգանքն ունէր եւ այլ յարգանքը կը պարտադրէր ամենուն, իր արժանապատուութիւնը միշտ բարձր բռնելով: Իր գպրոցը հիմնելու ատեն, ան գիմեր է քանի մը հարուստներու եւ մերժում ստանալով՝ որոշեր է այլ եւս երբեք ոչ մէկ հարուստի օգնութիւնը չուզել: Համիտեան շրջանին, երբ շատ նեղ օրեր ունեցած է վարժարանը եւ ինք տաղնապալից կացութեան մը մէջ գրտնուած է, իր մէկ մտերիմը (որ ինծի պատմեց այս մանրամասնութիւնը) քանի մը մեծատուններէ կարեւոր գումար մը յաջողքէ բոտանալ ու բերել Պէրպէրեանին, բայց Պէրպէրեան հակառակ իր բարեկամին թախանձանքներուն մերժած է ընդունիլ այդ նուէրը: Այս զեղեցիկ գրուագր կը բաւէ ցոյց տալու ինչպիսի պոզպոտէ հոգի մը կը բնակէր այդ իրապէս զաղափարապաշտ մարդուն մէջ:

Ան տուած է մեր ազգին գաւակներ, որոնք

իր գործը կը շարունակեն, մին՝ Օր. Մաննիկ Պէրպէրեան, իրր տաղանդաւոր զբաղիտուհի՝ իր թարմ, ինքնադրոշմ, քնարերգութեամբ ու սրամտութեամբ լի էջերով, եւ Օննիկ ու Շահան Պէրպէրեան, հմուտ մասւորականներ, զբոց եւ ուսուցիչ, որ Գահիրէ փոխադրեցին իրենց հօր հիմնած վարժարանը եւ զայն եզիպտահայ գաղութին համար դարձուցած են երկրորդական կրթութեան ընտիր հաստատութիւն մը: Հանդէսները որ տեղի ունեցան Պոլիս եւ որոնց նկարագրութիւնը կարգացինք լրագրաց մէջ, մեծարանքի ճառերը եւ յօդուածները որ մամուլին մէջ երեւցան, երախտագիտութեան մեծ վայելուչ ցոյց մը կազմեցին, որուն համար Պոլսոյ մեր գաղութը — որ քիչ առաջ Կոմիտասի վաթսուսամեակն ալ տօնեց այնքան արժանավայել կերպով — շնորհաւորութեան արժանի է: Անարգար է Նրջիկ, որ «Հայրենիք» լրագրին մէջ այլ հանդէսներուն առթիւ կը ծաղրէ պոլսահայկական «հոսհոսութիւն»ը, կանգ առնելով միմիայն մէկ ճառի մը վրայ որ արդարեւ ուսուցիչ է եւ արտաոտոցօրէն չափազանցեալ. այդպիսի ճառեր մեր ամէն տեղի ու ամէն տեսակի հանդէսներուն մէջ կը լսուին մերթ. Պոլսոյ հանդէսները եւ այլ առթիւ արտասանուած ճառերն ու հրատարակուած յօդուածները ընդհանրապէս շատ պատշաճ էին ու զեղեցիկ, ծափահարութեան արժանի եւ ոչ թէ խճրճանքի: Պոլսոյ Հայութեան (որ մեր ազգին համար քանի մը դարէ ի վեր այնքան բան բրած է) ամէն առթիւ ու սիտեմականօրէն միան ուտելու մարմաջը եւ անոր մէջ «հոսհոսութիւն»ը տիրական տեսնելու մենամոլութիւնը, ոչ-պոլսեցիներէ ոմանց մէջ՝ ուրիշ տեսակի հոսհոսութիւն մըն է, որ լաւագոյն է՝ բոլոր հոսհոսութիւններուն հետ՝ միանգամ ընդ միշտ մէկգի զննել:

Վերջերս՝ եզիպտոսի Հայերը որոշեցին տօնել Տիկին Սիրանոյշի յիսնամեայ թատերական գործունէութեան յօրելեանը, գթբաղդարար մեծ արուեստագէտին յանկարծ հիւանդանոցովը յետաձգուեցաւ այդ հանդէսը: Էր

Ռէնսիի մէջ (Փարիզի մօտ) տօնուեցաւ Դըպ-
րօցասէր Տիկնանց Ընկերութեան յիսնամեայ
յօրելեանը, եւ Կովկասի մէջ տօնուեր է քիչ օր
առաջ դերասան Յովհաննէս Արէշեանի բեմա-
կան յիսնամեայ գործունէութեան յօրելեանը:
Տիկին Սիրանոյշ մեր բեմի փառաւորագոյն
չըջանի ամենէն չքեղ զարդերէն մին եղած է,
Աղամեանի, Տիկին Հրաչեայի, Մնակեանի
հետ. ոչ միայն Պոլիս ու Թիֆլիս, այլ եւ Մոս-
կուա պանծացուցած է հայ դերասանական
հանճարը: Եղիպտոսի (ուր այժմ ան՝ ծերա-
ցած՝ քաշուեր է) Հայոց ունեցած գաղափարը
գովելի է, եւ պէտք է մօղթել որ մեր մեծա-
նուն հայրենակցուն շուտով բուժուի, որ-
պէս զի այդ գաղափարն իրագործուի եւ ար-
տասահմանի Հայութիւնը արժանապայել մե-
ծարանքի ցոյցով մը իր երախտադիտական
պարտքը կատարէ հանդէպ Հայ Սառա-Պեո-
նարին, որուն հանդէպ Կովկասի Հայերը իրենց
պարտքը այնքան չքեղօքէն կատարեցին՝ պա-
տերազմէն առաջ՝ անոր քսանեւհնգամեայ բե-
մական գործունէութեան յօրելեանը տօնե-
լով(1):

Սորհրդային Հայաստանի թերթերէն իմա-
ցանք որ Պաքուի մէջ, ուր Արէշեան տարիներէ
ի վեր կը շարունակէ իր բեմական գործունէու-
թիւնը, կատարուեր է անոր յիսնամեայ յօրել-
եանը եւ նոյն հանդէսը կրկնուեր է Թիֆլիս,
հայ, թաթար եւ վրացի հասարակութեանց եւ
Ատրպէճանի ու Վրաստանի կառավարութեանց
մասնակցութեամբ: Արէշեան առաջին հայ դե-
րասանը եղած է որ իրապաշտ արուեստը ան-
խառնօրէն եւ հզօրապէս ընդգրկած եւ մեր բե-
մին վրայ ծաղկեցուցած է, իրմէ ետքն որ Զա-
րիֆեան եւ Շահխաթունի, իր շաւղին հետեւե-
լով, նոյն դպրոցի վարպետներ հանդիսացած

են մեր մէջ: Ան մեր մեծագոյն արուեստագէտ-
ներէն մին եղած է: Տարօրինակ է որ այդպիսի
ուժ մը Պաքու մնայ, փոխանակ Երեւան գոր-
ծելու, եւ ցաւալի է որ անոր յիսնամեայ յո-
րելեանը կը կատարուի Պաքու եւ Թիֆլիս,
բայց ոչ Երեւան:

Դպրօցասէր Տիկնանց Ընկերութեան յիս-
նամեակը որ տօնուեցաւ Լը Ռէնսիի վարժա-
րանին մէջ, գեղեցիկ ու յուզիչ հանդէս մը ե-
ղաւ: Պոլսեցի ազգասէր քանի մը կիներ, Օր-
Սրբուհի Վահանեան (յետոյ Տիկին Տիւսար),
Օրիորդ Նուրնիկ Սիմոնեան, Օրիորդ Թագուհի
Պալթազար եւ Օրիորդ Արմաւենի Սահակ-
եան (այժմ Տիկին Մինասեան) յիսուն
տարի առաջ կը հիմնէին այդ պատուական
ընկերութիւնը՝ Թրքահայաստանի դպրոց-
ներու վարժուհիներ պատրաստելու նպատա-
կով, ինչպէս քիչ յետոյ՝ նոյն քաղաքին մէջ՝
Հայուհիներու ուրիշ խումբ մը, իր գլուխն ու-
նենալով Օրիորդ Զապէլ Սանճեան (յետոյ՝ Տի-
կին Հրանտ Ասատուր), կը հիմնէր նմանօրի-
նակ նպատակով մը՝ Աղգանուէր Հայուհեաց
Ընկերութիւնը: Այս երկու ընկերութիւնները
իրենց գործը յետոյ ընդարձակած են, վարժու-
հիներ պատրաստելէ դատ՝ հայ իգական սեռին
մէջ հայաշունչ կրթութիւն մը տարածելու
ընդհանուր գործին նպաստելով, եւ աղէտի օ-
րերուն որբուհիներ պատսպարելու եւ կրթելու
նուիրական պարտքն ալ ստանձնելով: «Աղգա-
նուէր» երկար ատեն ազդին գնահատելի ծա-
ռայութիւններ մատուցանելէ յետոյ, ոչ եւս է,
բայց «Դպրօցասէր» կը շարունակէ արտա-
սահմանի մէջ իր բարերար գործունէութիւնը՝
չնորհիւ այդ գործին յարած քանի մը արի Հա-
յուհիներու, որոնց գլուխն են հիմնադիրներէն
երկուքին՝ Օրիորդ Թագուհի Պալթազարի եւ
Տիկին Մինասեանի կողքին՝ անխոնջ կորովով
Տիկին Պոյաճեանը եւ սրտադին անձնուի-
րութեամբ գործին փարած Տիկին Անայի-
սը: Բաղմաթիւ գեղեցիկ ճառերու մէջ (որոնք
պիտի ամփոփուին գրքոյի մը մէջ՝ ինչպէս
կ'իմանամ), եւ որոնց գեղեցկագոյնն էր տի-

(1) Այս բռնիկիս փորձերը սրբագրած մի-
ջոցիս, կ'իմանամ, աւա՞ղ, որ մեծատաղանդ
արուեստագիտուիին վախճանքն է...: Այս
տարի, մահը շատ անգուր- եղաւ մեր ազգին
կամար:

կին Անայիսի քերթողաշունչ զմայլելի ճառը, ողուեցան այդ ընկերութեան յիսնամեայ կեանքին ու կատարած գործին բոլոր էական գիծերն ու անոր ղեկավարներուն եւ գործիչներուն դէմքերը: Այդ յորեւեանը, որուն ներկայ ըլլալու եկած էր Փարիզի մեր զաղութին ընտրանին, այն մեծ ողևորութեամբը զոր ներշնչեց հանդիսականներուն, անշուշտ ուժեղ խրախուսանք մը եղաւ գործին զլուխը գտնուողներուն, որպէս զի աւելի քան երբեք եռանդով ու հաւատքով շարունակեն իրենց ազնիւ ջանքերը չքաւոր ու անոք դեռատի Հայուհիներու համար մայրական բոյն մը կազմող այդ հաստատութիւնը պահպանելու եւ զարգացնելու, եւ թէ հնարաւոր ըլլայ՝ զայն հայ աղջկանց երկրորդական կրթութեան վարժարանի մը աստիճանին բարձրացնել աշխատելու համար:

Այն պահուն ուր այս տողերը կը գրեմ, Պոլսոյ թերթերը կը հաղորդեն թէ հոն որոշեր են յարգանքի ցոյց մը կազմակերպել տիկին Զապէլ Ասատուրի գրական, կրթական, հանրային բազմամեայ գործունէութիւնը տօնելու համար: Տիկին Զապէլ Ասատուր, արժէքաւոր բանաստեղծ, վիպագիր, հրապարակագիր, բազմարդիւն ուսուցչուհի եւ ընտիր դասագիրքերու հեղինակ, Ազգանուէր Հայուհեաց Ընկերութեան հիմնադիր, ժամանակակից Հայութեան մեծ դէմքերէն մէկն է, եւ ամենէն բնական բանն է որ իրեն հանդէպ կատարուի Պոլսոյ Հայութեան կողմէ երախտագիտական ցոյց մը, որուն անշուշտ պիտի մասնակցի եւ արտասահմանի Հայութիւնը:

Այս յորեւեանները որ իրարու կը յաջորդեն մեր մէջ ատենէ մը ի վեր, թող ունէ տրտունջի կամ քննադատութեան տեղի չտան. անոնք բարեբար դէպքեր են՝ աւելի մեր ժողովուրդին քան մեծարուած անձին համար. մեր հանրային բարեբերուն մէջ տգեղ գծեր կան, օտարամոլութիւն, ինքնարհամարհանք, կուսակցամոլական կիրքերու հետեւանք եղող ատելութիւն ու իրար քամահրելու, փոքրացրնելու, սեւցնելու ճիգ. յորեւեանական հանդէս-

ները եւ յուշահանդէսները, երբ մանաւանդ կը կատարուին ի պատիւ իսկապէս արժանաւոր գործերու եւ անձնաւորութեանց - եւ ո՞վ կըրնայ մտածել թէ Բարեգործականն ու Պօղոս Նուպարը, Դպրոցասէրն ու իր հիմնադիրները, Կոմիտաս մը, Շիրվանդադէ մը, Նար-Դոս մը, Դէմիրջեան մը, Պէրպէրեան մը, Սիրանոյշ մը, Արէլեան մը եւ Սիպիլ մը, արժանի չեն այդպիսի ցոյցերու - լաւագոյն ղեկթափն են մեր մէջ որջացած այդ վատաոգիջ երեւոյթներուն. անոնք միացնող, համերաշխող ուժ են, հայ մշակոյթի սէրն ու յարգանքը ամրացնող ազդակ են, եւ հայ մտաւոր գործունէութեան զօնդակ ասպարէզին նուիրուած նորեկ տաղանդներու համար ոգեւորիչ խրախույս են:

ձերմակն ու սեւը մեր հանրային կեանքին մէջ: - Երբ այդ մեծարանքի հանդէսներէն անցնինք մեր հանրային կեանքի ուրիշ երեւոյթներուն, կը գտնենք լաւն ու գէշը խառն, լաւը՝ մերթ մեծապէս լաւ, գէշը՝ մերթ գերադրականօրէն գէշ. (համաշխարհային յիմարութեան ներկայ նոպային մեր բաժինը, տրուած ըլլալով արդէն մեր վաղուց ի վեր ջղային ու կրքոտ ժողովուրդ մը եղած ըլլալը, ընդհանուր պատկերին մէջ բաւական ցայտուն կարկառ մը կը ստանայ, մեր փոքրութեան ու խեղճութեան հետ բաղդատմամբ աւելի եւս ցայտուն երեւցող):

Լաւ երեւոյթներուն զլուխը պէտք է անգամ մը եւս յիշատակել վերաշինական շարժման յարաճուն վերելքը Հայաստանի մէջ, եւ ներգաղթի հզօր ճիգը զոր Խորհ. Հայաստանի կառավարութիւնը վերսկսաւ վերջերս կատարել նոանդով ու մեթոտով (խենթութեամբ անոնք զոր Ռուսական ճամբորդութեանս ատթիւ երկրի եւ արտասահմանի կարմիր թերթերը գրեցին իմ մասիս, բոլոր մը զիս չեն կրնար արդիւնել հայրենիքիս հանրային կեանքին այդ գրական երեւոյթներուն հանդէպ իմ ազգասէր մարդու ուրախութիւնս յայտնելէ):

Խորհրդային Միութեան ղեկավար միջազային վերին մարմնոյն ընդհանուր ծրագիր-

ներէն օգտուելով մեր փոքրիկ Հայաստանը ինք իր մէջ կը կատարէ՝ Միութեան կեդր. կառավարութեան օգնութեամբ՝ վերականգնման աշխատանք մը զոր դարերէ ի վեր չէր կրցած կատարել։ Ճարտարուեստական կեանքի մը, որ զոյգութիւն չունէր հոն, ստեղծումը, երկրագործութեան արդիական մեթոտներով զարդացումը, բնական հարստութեանց սխտեմական շահագործումը, եւ ասոնց հետ՝ դրպրոցներու, բնթերցարաններու բազմապատկումը, «գրադիտութեան» տարածումը, հայաբարբառ համալսարանի, թատրոնի, երաժշտանոցի, հայկական մուսէոնի, հնութեանց թանգարանի, զեղարուեստից վարժարանի — որ մեծ մասամբ բոլորովին նոր բաներ են Հայաստանի համար — հետզհետէ ճոխացումն ու զօրացումը, թերթերու, հանդէսներու, նոր երեւցող գրքերու մեծ չափով բազմացումը եւ Հայաստանի մէջ ցարդ շտեմնուած թիւերով տպագրութիւնն ու տարածումը, թանկագին բաներ են Հայաստանի պետութեան եւ հայ ժողովուրդի ազգային կեանքի ներկային ու մանաւանդ ապագային համար։ Ասոնց պէտք է աւելցնել ներդադթի շարժումը որուն համար Հայաստանի կառավարութիւնը մեծ զոհարելութիւններ յանձն առաւ ու կեդրոնական կառավարութեանէն կարելոր աջակցութիւն ձեռք ձգել յաջողեցաւ, շարժում որ՝ նոյնպէս՝ Հայաստանի ներկային եւ ապագային համար շատ բարերար երեւոյթ է։ Ինչքան շատնայ Հայութիւնը Հայաստանի մէջ, ինչքան հայ ուժեր՝ փոխանակ օտար երկիրներ չքաւորութեան մէջ փճանալու կամ իրենց զաւակները օտարացման վտանգին ենթարկուած տեսնելու՝ երթան հայրենիքի ծոցը հաւաքուին ու վերաշինութեան գործին մասնակցին, այնքան աւելի կ'ամրանայ հայ պետութեան եւ հայ ազգի ապագան։

Գէշ երեւոյթները Խորհ. Հայաստանի հանրային կեանքին մէջ՝ յայտնի են. ճշմարտութեան հանդէպ պարտք մըն է զանոնք որոշապէս ցոյց տալը, ինչ որ միշտ բրած եմ։ Ասոնք են՝ անհնարութիւնը անհատական նախաձեռնութեան, մրցումի, որոնք քաղաքա-

կրթութեան մղիչ ուժեր են, գործելու, մտածելու, արտայայտելու ազատութեան պակասը, տարանման դադափարներու անկաշկանդ զուգադրութենէն ու բանավէճէն բղխող յառաջդիմութիւնը՝ խափանուած, երկրին մշակութային հաստատութեանց, մամուլին, գրականութեան եւ նոյն իսկ զեղարուեստական արտադրութեանց մէջ միակ վարդապետութեան մը, իշխող կուսակցութեան վարդապետութեան միահեծան ու տարամերժ տիրապետութիւնը։ Ասոնք, մարքսիզմի խոչալին լիակատար գործադրութեան փորձի մը տենդոտ ու մոլեռանդ սկզբնաշրջանին հետեւանք, կը ներկայացնեն այն բնական ծայրայեղութիւնները զոր բոլոր կրօնքները — եւ նոյն իսկ քրիստոնէութիւնը — իրենց սկզբնաւորութեան շրջանին ի յայտ բերած են (եւ մարքսիսթ վարդապետութիւնը աստուածամերժ «կրօնք» մըն է անշուշտ, մարդկային եղբայրութեան բացարձակամէտ խոչալի մը վրայ հիմնուած աշխարհիկ կրօնք մը։ Այդ ծայրայեղութիւնները ժամանակաւոր երեւոյթներ եղած են միշտ, եւ օր մը՝ ինչպէս եղաւ ատիկա քրիստոնեայ աշխարհին մէջ՝ ատոնք պիտի մեղմանան խորհրդային աշխարհին մէջ եւս, համայնավար հոսանքի ներքին բնաշրջութեամբն իսկ (որ արդէն որոշապէս սկսած է), եւ պիտի յանդին ռամկավարական աւելի ազատ, աւելի ճապուկ, աւելի բնական կարգուսարքի մը։

Գէշ բան մըն է նաեւ — կամ զոնէ սխալ բան մը — այն սխտեմատիկօրէն հակակրական վերաբերմունքը զոր Խորհ. Հայաստանի կուսակցական վարիչները, Հայաստանեան ներդադթի շարժման այնքան եռանդով աշխատելու ատենին, ցոյց կուտան դադթականներու մէկ մասին Սուրիոյ մէջ տեղաւորման գործին, որուն կ'ընծայեն բնոյթ մը զոր չունի. ատոր — ինչպէս եւ արտասահմանի Հայութեան մէջ անցած այլ երեւոյթներու եւ անձնաւորութեանց հանդէպ ծայրայեղօրէն կասկածամիտ կեցուածքը զոր կ'առնեն այդ կուսակցական վարիչները եւ իրենց օտկաններն եղող թերթերը, հիմնական սխալ մըն են։ Մենամոլութիւն դարձեր է իրենց

ամէն բանի եւ ամէն մարդու մէջ դաշնակցական հակընդդիմութեան մը ազդեցութիւնը տեսնել:

Թէ Խորհ. Հայաստանի վարիչները յուսախաբ եղած ըլլան ներգաղթի գործին այս վերջին փուլին մէջ արտասահմանի Հայութեան տեղոյն աջակցութիւնը տեսնելով եւ ասոր համար իրենց դժգոհութիւնը յայտնեն, ատիկա բնական եւ արդար կը գտնեմ: Բարեգործականը միայն, իր դիմումներով Ազգերու Ընկերութեան եւ յոյն ու պուլկար կառավարութեանց մօտ եւ իր նիւթական աջակցութեամբ (որ, թէեւ համեստ, իր որոշ դերը կատարեց), ղգալի օգնութիւն մը բերաւ այդ գործին, իսկ Հայրենակցականները եւ արտասահմանի մեր այլ կազմակերպութիւնները, ունենոր անհատները, ժողովրդական խաւերը, շատ չնչին մասնակցութիւն ունեցան կամ ոչինչ ըրին: Ատկից հետեւցնել սակայն — ինչպէս կ'ընեն Խորհ. Հայաստանի վարիչները, — թէ արտասահմանի մեր կազմակերպութիւնները, ունեւորները, ժողովրդային զանգուածը՝ իմփերիալիսթ-տէրութեանց հակախորհրդային ծրագիրներուն ենթարկուելով է որ Հայաստանեան ներգաղթին հանգէպ ցուրտ կը մնան եւ Սուրիոյ մէջ Հայ գաղթականներու տեղաւորման գործին դիտումնաւոր նախասիրութիւն մը ցոյց կուտան, բոլորովին սխալ է: Սուրիոյ մէջ վրանարնակ անբնականոն ու խեղճուկրակ վիճակով տարիներէ ի վեր կեանքերնին քաշկրտող տասնեակ հազարներով Հայերու տեղաւորման գործը ստիպողական անհրաժեշտութիւն մըն է թէ՛ գաղթականներուն, թէ՛ երկրին բնիկ ժողովուրդին եւ թէ՛ հոգատար իշխանութեան համար եւ Հայաստանեան ներգաղթէն անկախաբար շատոնց մէջտեղ դրուած հարց մըն է: Երեսուն հազարէն աւելի հաշուող այդ գաղթականները ամբողջութեամբ անմիջապէս Հայաստան փոխադրել անկարելի է. անոնց տեղաւորումը, որ բարիք է այդ գաղթականներուն համար, բռնաւ արգելք չէ Հայաստանական ներգաղթին: Եթէ արդէն իսկ Հայաստան փոխադրուած

6000էն զատ՝ ուրիշ գաղթականներ եւս փոխադրելու եւ տեղաւորելու միջոցները ճարուին, Յունաստանէն, Պուլկարիայէն, Սուրիայէն եւ այլ երկիրներէ հազարաւոր Հայեր պատրաստ են փախչել: Հայրենիքի մէջ հաստատուելու: Ոչ մէկ Հայ Սուրիան հայրենիք չի նկատեր, ոչ մէկ լուրջ Հայ կայ արտասահմանի մէջ որ Սուրիոյ մէջ «Ազգային օճախ» հիմնելու մտած է: Եթէ Բարեգործականը եւ Պ. Կիւլպէնկեան յարաբերաբար աւելի մեծ դումար մը յատկացուցին Սուրիոյ գաղթականներու տեղաւորման քան Հայաստանական ներգաղթին, պատճառն այն է որ Ազգերու Ընկերութեան եւ Ֆրանսական կառավարութեան ներկայացուցիչները, որ հոս մօտն են անոնց եւ մշտական յարաբերութեան մէջ, ստիպեցին զանոնք իրենց յարաբերելու եւ դրեթէ պահանջաւոր կոչելով այդ գործով ըզբաղիլ եւ անոր համար խոշոր ճիւղ մը բնել (եւ ատիկա Պ. Սահակ Տէր Գարրիէլեանի Փարիզ գալէն եւ ներգաղթի նոր եւ մեծ շարժման մը ծրագիրը մէջտեղ դնելէն առաջ) ու պէտք է նկատի ունենալ նաեւ որ Հայաստանական այդ ներգաղթի շարժման վերսկսմանը հետ դուզադիպեցաւ համաշխարհային տնտեսական տագնապին ծայրագոյն սաստկացումը, որմէ ծանրօրէն վնասուեցան թէ՛ Բարեգործականը, թէ՛ մեր ունեւորները: Հարաւային Ֆրանսայի մէջ բացուած մատուռներուն եւ դպրոցներուն կառուցման պարտքերը վճարուած չըլլալուն համար՝ աճուրդի հանդուելու վրայ են այս օրերս այդ շէնքերն ու հողերը, եւ մեր ունեւորներն ու ժողովուրդը՝ նոյնիսկ Հայութիւնն անպատուող այդ երեւոյթին առաջին առնելու, դպրոցներն ու մատուռները փրկելու համար ուժեղ շարժում մը երեւան բերելու տրամադրութիւն ցոյց տալէ շատ հեռու կ'երեւան... կարելի է ըսել թէ ասոր պատճառը իմփերիալիստական տէրութեանց ազդեցութիւնն է...: Տնտեսական տագնապը չի չքմեղացներ այս երեւոյթները: Թուլութիւն կայ: Թուլութիւն, բայց ոչ չկամութիւն: Եթէ Խ. Հայաստանը արտասահմանի հայ գաղութներ պարունակող մեծ կեդրոններ

րուն մէջ պաշտօնական ներկայացուցիչներ ունենար եւ ատոնք մշտական յարաբերութեան մէջ ըլլային մեր կազմակերպութեանց հետ, ապահովապէս՝ հակառակ տնտեսական տագնապին՝ զաղութահայութեան մասնակցութիւնը ներգաղթի դործին որոշ չափով աւելի քան ուստուար կը դառնար:

Խորհ. Հայաստանի կուսակցական վարիչներն ու թերթերը ամենէն սխալ բանը կ'ընեն անճիշդ եւ անբարեացակամ մեկնութիւններու մէջէն՝ զաշնակցականամիտ տեսնելով արտասահմանի բոլոր Հայերը, նոյն իսկ անոնք որ այժմեան Հայաստանին հանդէպ իրենց ազգասիրական սրտագին վերաբերմունքը գործով ապացուցած են: Եւ անբարեացակամ մեկնութիւնները հոն մերթ կ'երթան մինչեւ ամենամբուռի — կամ ծիծաղելի — զրպարտութիւն, ինչպէս երբ հանգուցեալ Պօղոս Նուպար փաշային կը վերագրեն մեծ դուքս Կիրիլի եւ զաշնակցականներու միացած՝ Խորհ. Հայաստանի զէմ զինուորական գործողութեանց մասնակցելու յիմարական առասպելը, երբ Պ. Գ. Կիւլպէնկեանը կը ներկայացնեն — բոլորովին անհիմ ու անարդար կերպով — Սուրբոյ զաղթական Հայոց տեղաւորման գործին մէջ իբր իմփէրիալիսթ տէրութեանց գործիք եւ իբր անձնական շահու նկատումներ ունեցող, իբր զաղթականները շահագործելու ուզող (մինչ Սուրբոյ զաղթականներն են որ թախանձագին դիմեցին Պ. Կիւլպէնկեանին որ իրենց գործ տրուի քարիւղի «փիլիլինի»ի շինութեան եւ յարակից աշխատութեանց մէջ), եւ երբ կը տեսնենք որ իմ Ռուսմանիա այցիս առթիւ ոչ միայն Գրական քերթ անուն խմբական մասնաւոր օրկանի մը մէջ կը հրատարակուի Ալազանի ցաւագար ու զգուելի յօդուած մը, այլ նոյն իսկ «Խորհ. Հայաստան» պաշտօնաթերթին մէջ կ'երեւայ ապուշ, տգեղ ծաղրանկար մը՝ Գ. Մահարիի միջակօրէն չար ոտանաւորով մը... Այսպիսի սրբախներ հեռու են արտասահմանի Հայութեան եւ Խորհ. Հայաստանի յարաբերութեանց սերտացման նպաստելէ: Ատոնք կրնան ի վերջոյ

յառաջ բերել նոյն իսկ ուժացում մը, որ ամենէն ցաւալի ու մեր ազգային գերագոյն շահերուն ամենէն վնասարէր բանը պիտի ըլլար: Ահա արդէն իսկ Պ. Գ. Կիւլպէնկեան Բարեգործականի նախագահութենէն կը հրաժարի, գլխաւորապէս «Խորհ. Հայաստան»ի մէջ Պ. Խանջեանի եւ այլոց իրեն զէմ ուղղած ամբաստանութեանց իրեն ազգած զգուանքին պատճառով: Պ. Կիւլպէնկեան հայ ազգի ամենէն տաղանդաւոր զաւակներէն մին է, իբր մեծ ուժ մը ծանօթ ու յարգուած՝ համաշխարհային թատերարեմին վրայ, անոր Բարեգործականի զլուխը մնալը հետզհետէ աւելի մեծ ու բարեւար արդիւնքներ պիտի տար մեր ժողովուրդին ու Հայաստանին, անոր հրաժարականը — որուն վրայ կ'իմանանք թէ՛ զժողովարար՝ հակառակ ամէն կողմէ իրեն ուղղուած խնդրանքներուն՝ կը պնդէ, — կորուստ է թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ հայ ժողովուրդին համար: Այս էր օգուտը զոր Պ. Խանջեան եւ իրեն պէս մտածողներ եւ արտայայտողներ, — արտասահմանի նեղմիտ ու բանասարկու «կարմիր»ներու անուղիղ տեղեկութիւններէն մոլորուելով անշուշտ, — այդպիսի հեքեաթներու վրայ հիմնուած՝ հայրենիքի վերաշինութեան գործին մէջ իրենց աջակցողները վիրաւորելով՝ կ'ուզէին քաղել Հայաստանի համար... Ինչ օգուտ կը սպասեն՝ դարձեալ՝ Կիրիլ-Նուպար առասպելին հաւատալ յամառելէն՝ ատոր բացարձակ յերկրանք ըլլալը մեր կողմէ որոշապէս ցոյց տրուելէն յետոյ: Ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս կ'ուզեն հաւատալ թէ Նուպարներ ու Կիւլպէնկեաններ, որ ոչ մէկ շահ ունենալով Խորհ. Հայաստանէն, անկից ոչինչ սպասելով, մօտեցած են անոր եւ անոր վերաշինական գործին աջակցիլ ուղած են, բարեկամ ձեւանալով հանդերձ ներքնապէս մոլեգին թշնամի կրնան ըլլալ: Եւ ի՞նչպէս արտառոց զաւելտականութիւնը չեն տեսներ արտասահմանեան մեր կարմիր թերթերն ու Երեւանի «Խորհ. Հայաստան»ը՝ Ռուսմանիա ճամբորդութեան մէջ հակախորհրդային պատերազմի մը հայ-ուսմէն մասնակցութեան

պատրաստումի ծրագիր երեւակայելու... Ունէ օտար ազգի մեր մշակոյթը ճանչցնել՝ մեր պարտականութիւնն է, ի՞նչ վնաս կրնան ունենալ ատկէց (օգուտէ զատ) Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը: Ռուսմանիոյ մէջ դարեւ ի վեր եղբայրարար հիւրընկալուած ու վերջին քառասուն տարուան դէպքերէն ի վեր ստուարացած հայ գաղութ մը կայ. այդ գաղութին, ինչպէս ունէ հայ գաղութի պաշտպանութիւն մը, օգնութիւն մը տալու համար, Խորհ. Հայաստան՝ հանգամանքներու բերմամբ՝ ոչինչ կրնայ ընել (բաց ի մերթ ընդ մերթ հարիւր հազարաւոր գաղթականներէն փոքր մաս մը Հայաստան փոխադրելէ). Հայաստան «անտէր» է, ինչպէս դաշնակցականները կ'ըսեն, բայց արտասահմանի Հայութիւնը անտէր է. հայ գաղթականներուն եւ իրենց հինաւուրց ժողովուրդին լաւ ճանչցուիլը եւ ատով յարգուիլն ու սիրուիլը զիրենք հիւրընկալող ազգերէն, պէտք մըն է անոնց համար. ինչո՞ւ այդ պէտքին գոհացում տալը կը հակասէ Խորհ. Հայաստանի վերաշինութեան ու ներգաղթի ազգօգուտ գործին սրտանց ցանկացող ու կարելիին սահմանին մէջ ատոր աջակցող ըլլալուն: Ես մեծ հաճոյք զգացի տեսնելով այն զնահատալից ու բարեացակամ վերաբերմունքը զոր ուսմէն ազգն ու կառավարութիւնը արդէն իսկ ունին հայ ժողովուրդի նկատմամբ ու խանդավառութեամբ աշխատեցայ՝ մեր հին ու նոր մշակոյթը մեկնարանելով Ռուսիաներուն՝ անոնց այդ զգացումները զօրացնել ու խորացնել: Ոչ մէկ քաղաքական կողմ ունէր իմ այցելութիւնս. ոչ թագաւորին ոչ ալ ունէ նախարարի հետ տեսակցեցայ՝ ինչպէս մեր կարմիր թերթերը կը յայտարարեն, այլ գործ ունեցայ միայն Պ. Երկային հետ, որ ամէն բանէ առաջ մեծ մտաւորական մըն է, ու տարիներէ ի վեր հայ քաղաքակրթութեան ու հայ մշակոյթին ջերմ բարեկամներէն մին է. ան է որ յղացեր է ինծի պատուանշան տալու դադափարը, զոր ես մտքէս չէի անցըներ, եւ այդ պատուանշանը ինծի տրուեցաւ «հայ գրականութեան մատուցած

ծառայութեանց համար - ի՞նչ վնաս ունի ատոր մէջ Խորհ. Հայաստանը: Տգէտ Ալազանը կ'երեւակայէ թէ «հրամանատար» տիտղոսը ինծի տրուեր է Ռուսմանական Աստղ պատուանշանէն անկախաբար, եւ թէ ան զինւորական աստիճան մըն է ուրեմն, ու հետեւաբար իմ փերիալիսթական տէրութեանց հակախորհրդային պատերազմին մէջ ես զինւորական պետի մը զերը պիտի կատարեմ!! ի՞նչպէս կարելի է այս աստիճան burlesque կերպով շոշորդ ըլլալ: Commandeur եւ commandant նոյն բանը չեն. Ֆրանսական Պատուոյ Լեգէոնին կամ Ռուսմանական Աստղին «ասպետ»ի, «սպայ»ի, «քօմանտէօր»ի աստիճանները կըրնան տրուիլ նկարիչի մը, բնագէտի մը, դրագէտի մը, ինչպէս եւ քաղաքական կամ զինւորական անձնաւորութեանց. բարոյական վարձատրութիւն մըն է, որ զինւորական կամ քաղաքական բնոյթ չունի: Ալազանները ինքզինքնին կը խայտառակեն արտասահմանի մէջ տեղի ունեցած այդքան պարզ ու յստակ դէպքերու մեկոտրամական ծիծաղաշարժ մեկնութիւններ տալով:

Եւ արդէն, հոս փակագիծ մը բանալով, պիտի դիտել տամ թէ այդ եւրոպական «իմփէրիալիսթ» տէրութեանց հակախորհրդային պատերազմի ծրագրին իսկ լրջօրէն գոյութեանը չեմ հաւատար: Ատիկա ինծի կը թուի թէ գոյութիւն ունի ճերմակ Ռուսերու փափաքներուն եւ Խորհ. Միութեան պոլիտիկոսներէ ոմանց զրգոտած երեւակայութեան մէջ միայն: Ան իրապէս գոյութիւն ունեցաւ զինազաղարի շրջանին, եւ փորձուցաւ՝ միմիայն Ֆրանսայի այն ատենուան կառավարութեան օգնութեամբ սարքուած տէնիքինեան, վրանկէլեան յարձակումներով, բայց այն ողորմելի արզիւնքներէն յետոյ զոր այդ փորձը կատարողներն ստացան, ոչ Ֆրանսա ոչ ալ ունէ ուրիշ եւրոպական տէրութիւն չեմ կարծեր որ այդպիսի փորձ մը կրկնել մտքէն անցընէ: Խորհ. Միութեան եւ եւրոպական տէրութեան մը - այն է Լեհաստանի - միջեւ պատերազմ մը տե-

ղի ունեցաւ տարիներ առաջ, բայց յարձակողը խորհ. Միութիւնն էր: Խորհրդային աշխարհին եւ «կապիտալիստ» կոչուած աշխարհին միջեւ պատերազմ մը կայ իրօք, անդէն, գաղափարական պատերազմ մը, բայց հոտ ալ՝ երկրորդն է որ ինքզինքը կը պաշտպանէ առաջնոյն յարձակմանց դէմ (եւ այդ պատերազմը պիտի դադրի այն ատեն միայն՝ երբ երկու կողմերը ինքզինքնին բարեփոխելով, մին քիչ մը դէպ ի աջ, միւսը քիչ մը դէպ ի ձախ դիմելով, մօտենան իրարու, ինչ որ անխուսափելի է եւ ամենէն ցանկալին՝ աշխարհի խաղաղութեան եւ կարգի վերահաստատման համար):

Ճափոնի զինեալ պատերազմն իսկ Չինաստանի դէմ, Խորհ. Միութեան դէմ մղուելիք պատերազմի մը նախերգանքը չեմ կարծեր որ ըլլայ, ինչպէս ոմանք կը մտածեն, այլ Չինաստանի մէջ համայնավարութեան տարածման, որով եւ ամբողջ Մայրագոյն Արեւելքի մէջ ծաւալման հանդէպ՝ ինքնապաշտպանութեան արարք մը, ու մանաւանդ սահմանափակ հողամասի մը մէջ սեղմուած բազմամարդ ճափոնական ազգին ազատ ու ընդարձակ շուկաներ ստեղծելու ճիգ մը, Խորհ. Միութեան եւ ճափոնական պետութեան միջեւ մանչուրիական Էրա-բամիոն մը հաստատելու մտածում մը:

Մենք որ Ֆրանսայի մէջ կ'ապրինք, Ֆրանսացւոց մօտ ամենադուրս ցանկութիւն չենք տեսներ Խորհ. Միութեան դէմ, նոյն իսկ ոեւէ երկրի դէմ պատերազմ մղելու կամ պատերազմի մասնակցելու: Ֆրանսա, Անգլիա, Ամերիկա եւ անոնց հետ Պալքանեան ազգերը եւ պատերազմէն վերածնած նոր ազգերը (Լեհաստան, Չեխոսլովաքիա, եւն.) ոչ մէկ տրամադրութիւն ունին իրենք իսկ պատերազմ յայտարարելու ոեւէ մէկուն դէմ, բայց ամենքն ալ վախն ունենալով որ կրնայ իրենց կամքէն անկախարար պատերազմ մը ծագիլ ու տարածուիլ, ինքնապաշտպանութեան միջոցներ է որ ձեռք կ'առնեն: Ու եթէ պատերազմը իրօք նորէն օր մը պայթի Եւրոպայի մէջ, Գերմանիան

ու անոր հետ՝ Իտալիան՝ պիտի ըլլան(1) զայն պայթեցնողը: Ապագայ համաշխարհային պատերազմի մը շարժառիթներուն մէջ կարելի է հաշուել նաեւ մաքիավէլական քաղաքականութիւնը Անգլիոյ, որ ինք չ'ուզեր պատերազմ յայտարարել, բայց ուրիշները իրարու դէմ պատերազմի մղող ընթացք մը կը բռնէ: Գերմանիան ու Իտալիան իսկ սակայն, հաւանօրէն պատերազմի սպառնալիքով պիտի ջանան առաւելութիւններ ձեռք ձգել եւ այդ սպառնալիքը դորձադրելու որոշումը պիտի վարանին տալ այն ոճրագործ թեթեւութեամբ որով Քայլերեան կառավարութիւնը տուաւ այդ որոշումը (ամբողջ աշխարհին ու մանաւանդ Գերմանիային մեծ վնաս հասցնելով): Այս է իմ համոզումը:

(1) Գերմանիոյ եւ Իտալիոյ ռազմական ձգտումներուն պատճառն ալ միմիայն իրենց ժողովուրդներու մեծամասնութեան մէջ տիրող բուռն ազգայնամոլութիւնը է, այլ եւ՝ ու մանաւանդ՝ այդ երկիրներու ազգաբնակչութեան ծայրայեղ աճումը եւ այդպիսի բազմամարդ ժողովուրդներու համար իրենց երկրին անձկութիւնը, իրենց շուկաներուն սահմանափակութիւնը, այդ յարաճուն ժողովուրդն ապրեցնելու միջոցներուն անբաւականութիւնն է: Ներկայ տնտեսական տագնապին զխաւոր պատճառներէն մէկն ալ՝ ինչ ինչ ժողովուրդներու բազմամարդութիւնն է: Ֆրանսացիք կը քննադատուին իբր սակաւածնունդ, մինչ ատուի իրենց ամենէն քաղաքակիրթ, հեռատես ու չափաւոր ժողովուրդն ըլլալը կ'ապացուցանեն. շատ զաւակ բերել աշխարհ, մարդկային թըշուառութիւնը բազմապատկել է, պատերազմներն անխուսափելի դարձնելն է: Հաւանական պատերազմներու մէջ զօրեղ ըլլալու համար բազմածնութիւնը խրախուսել, ինչպէս կ'ընեն բոլոր մեծ ազգերը, պատերազմին աղէտը յաւերժացնել է: Տարի մը առաջ, անգլիացի եւ պիսկոպոսներ - տարօրինապէս յատկանշական ու դովելի յանդգնութեամբ մը-իրենց քարոզներուն մէջ խորհուրդ կուտային ծնողներուն

Ռուսմանիոյ վարիչները կապուելիք խենթեր ըլլալու են որպէս զի Պորշ. Միութեան պէս հսկայ քաղաքական եւ գիւնտրական կազմակերպութեան մը վրայ յարձակին: Իրենց կառավարական պաշտօնեաները կանոնաւորապէս վճարել չկրցող երկիրներ ինչպէս կրնան պատերազմ յայտարարել: Եւ ինչ չա՛հ կրնան ունենալ ատոր մէջ, բաց ի ահագին ու ապահով վնասէն:

Իսկ եթէ կայ ժողովուրդ մը որ համաշխարհային նոր պատերազմի մը մէջ միմիայն կորուստ կրնայ ունենալ (եւ այս անգամ իր գոյութիւնն իսկ ամբողջական բնաջնջման վրտանգի մէջ տեսնել), այն ալ հայ ժողովուրդն է, այնպէս որ ուրիշ հայ որ այդպիսի պատերազմի մը պայթիլը կը ցանկայ կամ ուրիշ չափով (ճշմարիտ չափով անշուշտ) անոր մասնակցելու կը մտածէ, յոռեզոյն թշնամին է մեր ազգին: Ասիկա ըմբռնելու համար՝ անհրաժեշտ չէ մարքսիստ ըլլալ, կը բաւէ տեսնել գիտցող աչք ունենալ եւ ազգասէր Հայու սիրտ:

Հայութիւնը արտասահմանի մէջ. Արտասահմանեան Հայութեան կեանքին մէջ, եթէ նախ գէշ կողմերն ուզենք ի վեր հանել, պիտի յիշատակենք ընդհանուր տնտեսական տաղանապին հետեւանքով բաւական բազմաթիւ հայ աշխատաւորներու անգործութիւնը, ինչպէս եւ կարգ մը առեւտրականներու նեղ կացութիւնը կամ գէթ կարեւոր կորուստները, որոնց մէջ մեր ժողովուրդին թերութիւնները ուրիշ պատասխանատուութեան բաժին չունին եւ որոնց

քիչ զաւակ բերել, եւ այդ քիչը լաւ խնամել ու կրթել, ու դաւանելուն յորդադատութեամբ տնտեսական տաղանապի եւ պատերազմի վտանգը չստատկացնել: Մարդկութիւնը սակայն իր սխալներուն մէջ դարերով տապալակելէ եւ անոնցմով հարիւր անգամ չարաչար տառապելէ ետքն է որ իրեն համար փրկարար եղող ամենէն էական ճշմարտութիւնները կը սկսի գործնել:

գիմանալու համար հայ գաղութերու պարզած կորովը, հնարամտութիւնը, արժանապատուութեամբ լի շարքաշութիւնը (ժխտական երեւոյթները բացառիկ են ու սակաւաթիւ) գովելի են, ինչպէս եւ իրերօգնութեան ջանքերը, որոնք դեռ անբաւական են եւ զոր պէտք է ընդլայնել եւ աւելի ամուր կերպով կազմակերպել: Տգեղ, շատ տգեղ գիծ մը մեր արտասահմանեան բարքերուն մէջ, հակախոհ հոսանքներու վիճարանական յօդուածներու մէջ բուռն ու կոյր ատելութեան եւ անկից բղիտող դրպարտութեանց, անարդական բացատրութեանց տիրապետութիւնն է, վերջերս մասամբ քիչ մը մեղմացած, բայց զոր ջանալու ենք հասցնել դաւաբարական ազնիւ ու բարեկիրթ պայքարի ձեւին: Աւելի տգեղ գիծ մը, տարախոհ կազմակերպութեանց սարքած հանդէսները կամ հրապարակային բանախօսութիւնները ցոյցերով խանգարելու եւ ատով կոխ, ծեծկուք հանելու այլանդակ փորձերն են, աւելի եւս աններելի երբ ատոնք տեղի կ'ունենան (ինչպէս Յունաստանի մէջ վերջերս) մեր նահատակաց սգահանդէսին կամ Հայաստան փոխադրուող գաղթականներու մեկնումին առթիւ կազմուած հաւաքումներու մէջ: Ուրիշ օտար պիտի չըմբռնէր որ մէկ միլիոն նահատակներու յիշատակը յարգելու համար հաւաքուած պանդուխտ Հայեր ուրիշ պատճառով իրարու հայհոյելու, իրարու գլուխ պատռելու ելլեն: Մեր նահատակաց հանդէսը մեր ազգային մեծագոյն յուշատօներէն մէկն է, մեր նահատակներն անարգել ու մեր ցեղն անպատուել է՝ զանոնք մեծարելու համար սարքուած հանդիսութեան մը մէջ եղբայր եղբոր դէմ հայհոյել կամ ձեռք վերցնել: Անհրաժեշտ է որ մեր ազգասիրական բոլոր կազմակերպութիւնները միանգամ ընդ միշտ որոշ համաձայնութեան մը դան այդ հանդէսին սարքման մանրամասնութեանց վրայ, որպէս զի այդպիսի գալթակղեցուցիչ տեսարաններ այլ եւս տեղի չունենան: Ներդադրի ալ մեր ազգային շահերու տեսակէտով ամենահեծ կարեւորութիւն ունեցող գործ մըն է, այս

մասին ամենքը համաձայն են, նոյն խոսքի դաշնակցական թերթերը (որ առաջ հակառակ էին հայ գաղթականներուն այժմեան «դժոխսացին» Հայաստանը երթալուն եւ կ'ուզէին որ անոնք այն ատեն մեկնին երբ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանը ստեղծուի կամ գէթ ներկայ Հայաստանին այժմեան բեթիմը տապալի, մինչ հիմա իրենք ալ ազդեցութեամբ կը գտնեն գաղթականներու այժմեան Հայաստանը երթալով մեր ժողովրդեան դանդաղած հոն բազմացնելը)։ Բայց ի՞նչքան անճոռնի բան է որ հայրենիքի ծոցը դացող պանդուխտ Հայերու մեկնումին առթիւ սարքուած հանդէսներն ալ կուտակցամոլական բիրտ ու նոյն խոսք արխանտ կոխներու առթիւ գտնան. ամեն ջանք՝ բնելու է որ այդ աններելի կոխները չվերսկսին յառաջիկայ կարաւաններուն մեկնումին ատեն։

Յանկայի է նաեւ որ դաշնակցական թերթերը, «ներգաղթը անհրաժեշտ ու ազդեցութեամբ կործնէ» յայտարարելէ յետոյ, Սորհրդային Հայաստանը տարածութեամբ մոռնալ դոյնելով ներկայացնող, Հայաստան գացած հազարաւոր գաղթականներուն մէկ ամենափոքր մասին դժգոհ մնալով փախչելու դրուագներուն վրայ ծայրայեղօրէն ծանրացող յօդուածներ հրատարակելու չյամառին. պէտք է վերջապէս բմբռնեն որ եթէ մեր արտասահմանեան մամուլին մէջ ցարդ միմիայն այդպիսի յօդուածներ երեւցած ըլլային, ոչ մէկ գաղթական պիտի ուզէր Սորհ. Հայաստան երթալ։ Հայաստան գացող, դժգոհ մնացող եւ խեղճ փախչիլ փորձող գաղթականներու եւ երիտասարդ որբերու պարագայով եւ (բոլոր իրենցմէ ոմանց նամակներուն) անոնցմէ մէկ քանին Արաքսի մէջ խեղդուելուն կամ հրացանագարկ եղած ըլլալուն տխուր հարցովը անշուշտ պէտք է զրադիլ, բայց ստոր դարմանը՝ զրդուիչ յօդուածներով բոլոր գաղթականները Սորհ. Հայաստանէն դուրսեցնող էջեր հրատարակելուն մէջ չէ. պէտք է խորհուրդ տալ գաղթականներէն անոնց որոնց ազգայնական մտայնութեամբ չափազանց տոգորուած են կամ լաւ գործ գրտնելու եւ դրամ գրկելու յոյս ունին կամ խեղճ

մեծ պաշտօններու հասնիլ կ'ուզեն, որ կեցած տեղերնին մնան։ Անոնք որ համեստ, սակաւապէտ, կարգապահ, քաղաքականութիւն չընող, չարքաչ ու աշխատասէր մարդիկ են, անոնք որ որոշ մասնագիտութիւն մը կամ արհեստ մը ունին եւ կրնան օգտակար ըլլալ երկրին, կամ ուժեղ բազուկներ ունին եւ կրնան շինարարական կարծր - բայց երկրին համար բարերար - աշխատանքներուն տուալ, անոնք որ կ'ուզեն օտար հողերու վրայ թշուառութենէ ու հիւանդութիւններէ չփճանալ եւ իրենց զաւակները հայ հողի վրայ մեծցնել եւ անոնց որ մը հայ ընտանիքներ կազմելն ապահովել, անոնք միայն պէտք է երթան Սորհ. Հայաստան։ Թէ լաւագոյն պիտի ըլլար որ հայրենիքին դրոները բաց ըլլային ամենքին առջեւ, որ բեթիմը հոն աւելի ազատ ըլլար, եւ. առ բոլորովին ուրիշ հարց է։ Բեթիմը այն է ինչ որ է, եւ ծանօթ է. պէտք է մեր ազգային շահերուն համար անկից օգտուիլ այնպէս եւ այնքան ինչպէս եւ որքան կարելի է։ Մեր աշխատաւոր գաղթականներուն ստուար մասը այդպէս են արդէն ինչպէս վերեւ ցոյց տուի. անոնք երբ կ'երթան, չեն փախչիր, եւ անվիճելի է որ անոնց Հայաստան երթալովը մեր երկիրն ու մեր ազգը կը շահին։

Արտասահմանեան Հայութեան հանրային կեանքին լաւ կողմերն աւելի բազմաթիւ են. - ուշիմ, աշխատասէր, յատաճգիմելու ընդունակ, տաղանդներ արտադրելու կարող ժողովուրդի մը յատկութիւնները ցոյց կուտան Հայերը բոլոր օտար երկիրներուն մէջ ուր կը գտնուին այժմ եւ հայ ցեղին վարկը կը բարձրացնեն հետզհետէ։ Հայ ժողովուրդի մէկ բաժնուար մասին ցրումը ազէտ էր անշուշտ, բայց այդ ազէտը իր մէկ բարերար արդիւնքն ունեցաւ. գաղթականները որ փոխադրուած են բարձր քաղաքակրթութեան երկիրներ, իրենք ու մանաւանդ իրենց զաւակները, - նկատի ունենալով լաւագոյն, ամենէն աւելի օժտուած տարրերը - ամէն մարդերու մէջ ցեղը յատաճացած, բարձրացած ցոյց կուտան, եւ այդ երեւոյթը հետզհետէ պիտի բազմապատկուի

ու տարածուի: Արժէքաւոր արուեստագէտներ, գիտուններ, փրոֆեսորներ բաւական թիւով ունինք այժմ, եւ ասոնց թիւը եւս քան զեւս պիտի ստուարանայ: Զաքարեանէն, Շահինէն, Մախոբեանէն, Մանուկեանէն, Կոմիտասէն, Ալեքսանեանէն, Մաքսուտեանէն, Սպենդիարեանէն եւ ասոնց պէս ուրիշ քանի մը ծանօթ զէմքերէ յետոյ, որ պատերազմէն առաջ արդէն միջազգային համբաւի տիրացած էին, Փուշման մը, Մամուլեան մը, Թօքաթեան մը յայտնուեցան պատերազմէն ի վեր իբր գեղարուեստական երկնքին վրայ մեծաշող աստղեր, երեւան եկաւ Զաքրեան մը որ Գիտական Ակադեմիային կը ներկայացնէ քիմիադիտական ուշագրաւ աշխատութիւններ. ունեցանք Արմենակ Սադրեանը որ պարսիկ մանրանկարչութեան ամենէն նրբագին ու լիակատար եւ Արեւմուտքի բոլոր մասնագէտներէն ներբողաւած ուսումնասիրութիւնը հրատարակեց, եւ Պետրոս Հալաճեանը որուն հոյակապ հատորը համաշխարհային տնտեսական տազնապին վրայ՝ հեղինակաւոր անձնաւորութեանց կողմէ խորապէս գնահատուեցաւ իբր այդ միջազգային մեծ հարցին ամենէն խորաթափանց վերլուծումներէն ու դարմանացոյցներէն մին. եւ ահա տեսանք Փարիզի մէջ Վահրամ Փափաղեանը, որ իր հայերէն Համլէթով, Տոն Ժուանով, Բօրբատոյով, Օթելլոյով իր արտակարգ տաղանդը հայ հասարակութեան ծանօթացնելէ յետոյ՝ Աթրիէ Թատրոնին մէջ Փրանսացի արուեստագէտներու հետ Փրանսերէն լեզուով խաղացած Օթելլոյով — զոր ապրեցաւ աւելի ուժեղ, աւելի ժուժկալ, աւելի կատարեալ արուեստով քան Միլթիւալիթէի ներկայացման իրիկունը — Փրանսական մամուլին արձակել տուաւ սքանչացման աղաղակներ ինչպէս քիչ օտար արուեստագէտներու համար այդպիսի միաձայնութեամբ եւ այդպիսի ծայրագոյն խանդավառութեամբ սովոր է ան արձակել: Հոս հաճոյք մըն է ինծի համար յիշատակել զէթ քանի մը տող Հալաճեանի գրքին եւ Փափաղեանի Օթելլոյին նուիրուած յօդուածներէն:

Ընդարձակ խմբագրականի մը մէջ վերլուծելէ յետոյ Հալաճեանի նշանաւոր ուսումնասիրութեան էական գաղափարները, Քամիյ էմառ, Լա Լիպէրթէ թերթին տնօրէնը, կ'եզրակացնէ. «Ասոնք եւ, հակիրճօրէն ամփոփուած, այն ուժեղ ու լուսաւոր գաղափարները զոր Պ. Հալաճեան պարզած է իր Տազնապէն դէպ ի բալթուրիւն գրքին մէջ որ նոր լոյս տեսաւ... Քանի որ Ֆրանսայի վարիչները կ'ըմբռնեն վրտանդը, քանի որ կը ջանան փախչիլ այն անելէն ուր մեր երկիրը տնտեսապէս կ'ոգեւարի, ահա՜ թերեւս արեւի այն բարակ ճառագայթը որ իրենց ցոյց պիտի տայ ելքը, միակ կարելի ելքը»: Ու ներբողալից նամակներ զոր տաացած է Պ. Հալաճեան Լեռնպալի մեծանուն մասնագէտ անձնաւորութիւններէ, յուսալ կուտան որ իր գիրքը ոչ միայն մամուլի մէջ երկարատեւն ուսումնասիրութեան առարկայ պիտի դառնայ, այլ եւ թէ կոտալարութիւններէն ու հաւանականօրէն նաեւ Ազգերու Ընկերութենէն նկատողութեան պիտի առնուի եւ տնտեսական տազնապին մեղմացման մէջ զեր պիտի կատարէ:

Ու Փլքի Փարիզիէն թերթին մէջ՝ Անտրէ Լը Պրէ կը գրէ Փափաղեանի Օթելլոյին առթիւ. «Պ. Վ. Փափաղեան, որ, կը կարծենք, ծագմամբ Հայ է եւ որուն համբաւը մեծ է Ռուսիոյ մէջ, Աթրիէ Թատրոնին մէջ մեղի տուաւ Օթելլոյի ներկայացում մը որ լաւագոյններէն եւ ամենէն խորթացներէն մին պիտի նկատուի: Այդ ծայրայեղօրէն բարդ դերին մէջ զոր քիչեր կրցած են ըմբռնել, Վ. Փափաղեան ինքզինքը յայտնեց բացառիկ դասու արուեստագէտ մը, Թափանցող, ինքնարուխ, շէքսպիրեան գործի խելութեամբ տողորուած եւ որ լիովին տէր է իր բոլոր միջոցներուն: Հօրը, վեհաշուք, զէմքը՝ արտակարգ շարժունութեամբ մը, ճայնը՝ թաւ, յուղիչ ելեւէջներով, տիրապետելով նաեւ ժէսթերու, կեցուածքներու գիտութեան եւ նուրբ երանգներու արուեստին, Վ. Փափաղեան, որ խանդավառ ընդունելութիւն մը գը-

տաւ, մեղի ներկայացուց Օթելլօ մը որ բոլորովին անձնական կնիք մը կը կրէ, եւն լինի: Քոմետիա, Փարի-Միտի, Փարի-Սուար, նոյնքան ողբերգական թիւններով կը ներբողէին հայ մեծ ողբերգունին արտակարգ տաղանդը: Ինչ որ ուղեց ընել Ադամեան եւ հիւանդութիւնը թոյլ չտուաւ իրեն, անոր հոգեկան զաւակը եւ անոր գործին հարապատ ու զօրեղ շարունակողը, Փափաղեան, ահա յաջողցուց լիովին, ինչ որ մեղ ամենուս հետ՝ անշուշտ պիտի հրճուէր Ադամեանի ազնիւ հոգին: Ու Աթլիէի թատրոնին մէջ տարուած այս յաղթանակը կը զիջեցաւ զէպք մը պիտի չմնայ անշուշտ, անոր պիտի յաջորդէն ուրիշ յաղթանակներ՝ հոս եւ այլ մեծ քաղաքներու մէջ, քաղաքակրթութեան բարձրագոյն կեդրոններուն մէջ:

Թուամբ հայ տաղանդներու որ այժմ զանազան երկիրներու մէջ կը փայլին՝ դեռ կրնայի երկարել, շատացայ յիշատակելով ամենէն յատկանշական դէմքերէն մէկ քանին: Արեւելքի ո՞ր ուրիշ ցեղը այս պահուս ունի մեծ տաղանդներու այսպիսի հոյլ մը՝ միջնադարին մրտադրական բեմին վրայ: Մեր նահատակներուն ցաւատանջ հոգիներն սփոփող եթէ երեւոյթ մը կայ այս բոլակիս, Հայաստանի վերաշինութենէն յետոյ՝ այս բազմազան ու հայ տաղանդներուն փթթումն է: Երանի՜ թէ ասիկա տեսնեն, ըմբռնեն, գնահատեն մեղմէ անոնք որ նիւթական միջոցներ ունին եւ աւելի լայն աւելի սխտեմատիկ կերպով օգնեն նորարոյս հայ տաղանդներու լիակատար ծաղկումին, ինչ որ մեր մէջ ամենէն կարեւոր գործը պէտք էր նկատուած ըլլար եւ որ ամենէն քիչ կատարուածն է:

Մեր գրականութիւնը արտասահմանի մէջ վերափթթումի չըջան մը թեւակոխած է: Արդար չէ մեր թերթերուն փիճամոլ, կրքոտ յօդուածները միայն տեսնել. հոն շատ աւելի բաղմամբ եւ գրական, գիտական, գեղարուեստական արժէքաւոր էջերը, որ հետզհետէ կը բազմանան: Թրքահայոց մէջ նորավէպը աղուոր դարգացում մը ունեցաւ պատերազմէն առաջ ու հրաշակերաներ տուաւ, բայց վէպը հա-

մամատարար նիւթ մնացած էր, մինչ ան արեւելեան Հայոց մէջ շատ աւելի զարգացում գրտած էր. յիսուն տարուան ընթացքին, ամեն ինչ որ արեւմտահայերը տուած են այդ ճիւղին մէջ, Մերենցի ու Մամուրեանի պատմական վէպերն են, Տիկին Տիւսարի ռոմանթիկ ու կնապաշտպան վէպերը, Տիկին Սիպիլի Աղջկան մը սիրտը, Տիկին Զապէլ Եսայեանի, Շանթի, Երուսանի իրապաշտ գեղեցիկ վէպերը, Պարոնեանի ու Երուանդ Օտեանի Երգիծական համեղ վէպերը (Մեծապատիւ Մուրացկաններ, Միջնորդ Տէր Պապան), արժէքաւոր գործեր, բայց սակաւաթիւ: Արդ, այսօր, միւս կողմն ատեն լոյս կը տեսնեն Հայրենիքի եւ Յուսաբերի մէջ՝ Երկու մեծ վէպեր, Համաստեղի Սպիտակ ձիաւորը եւ Օշականի Մնացորդացը, որոնց կը զուգադիպի եւ երեւումը Զարեանի (1) «Բանկօօպը եւ Մամուրի ոսկորները» վէպին (Զարեան՝ թէեւ Շամախեցի եւ արեւելահայերէն գրող, աւելի արտասահմանեան՝ գրեթէ արեւմտահայ՝ գրադէտ է,) երեքն ալ գրական խոշոր ու մեծարժէք ճիւղեր, որոնց բարձր յատկութեանց - ու նաեւ թերութեանց - վրայ պիտի անշուշտ ընդարձակօրէն խօսինք երբ աւարտին. այժմէն սաշտին ըսեմ որ Համաստեղի գործը, որ առաջին գլուխներուն մէջ արբեցուցիչ գեղեցկութեամբ ժողովրդական գիւցազնավէպ մըն էր, վերջին գլուխներուն մէջ քիչ մը շատ կը ձգձգուի, աւելորդ երկարութիւններու, ձանձրացուցիչ մանրամասնութիւններու մէջ կը յամենայ, եւ յեղափոխական գործունէութեան փրփրականտի ծառայել ձրդտելու երեւոյթ ունի, ինչ որ կը վնասէ անոր գեղարուեստական երկի հարապատութեան խրտութեան ու կատարելութեան. Օշականի վէպին մէջ մեծ յատկութիւններ կան, բայց հե-

(1) Անեաի եւ անարդար կը գտնեմ գեղարուեստական բարձր արժէքով այդ վէպին քանի մը հատուածներուն առթիւ Յաւաջի հրատարակած նախատալից յօդուածները. այդ մասին ուրիշ տեղ պիտի գրեմ աւելի մանրամասնօրէն:

դեղ մըն է, որուն մէջ ամէն ինչ կայ, ուժեղն ու թոյլը, էականն ու ահագին չափով աւելորդ, եւ որ՝ այն ընթացքով որ սկսած է՝ կրնայ իր բաղմակուտակ թանձրայորդ ալիքին անվերջ ու միօրինակ հոսումով՝ յոգնութիւն պատճառել. համեմատաբար՝ յատակագծով ամենէն ճարտարը, ձեւով ամենէն այլազանը, սեղմն ու կատարեալը, Զարեանին վէպն է:

Արտասահմանեան մեր մամուլին մէջ՝ այդպիսի մեծակառոյց ու ինքնատիպ երեք վէպերու միանգամայն հրապարակ դալը՝ ուրախաօրթ երեւոյթ է: Միեւնոյն ատեն Լեւոն Շանթ մեղի կուտայ նոր մեծ թատերախաղ մը, որ Պէյրուսի մէջ ներկայացուեր է փայլուն յաջողութեամբ եւ որ, ինչպէս կ'երեւայ իր առաջին արարուածէն որ Հայքեմի մէջ լոյս տեսաւ, ինկած բերդի իշխանուիմն ուժեղ տրամին արժանաւոր մէկ դուգեակն է:

Գրքի ձեւով հրատարակուած նոր գործերու մէջ, ունեցանք իրր ուշադրաւ արտադրութիւններ՝ Գրիգոր Զօհրապի հատորը (Ծանօթ դէմքեր ու պատմութեամբներ), ճիշդ հրատարակութիւն «Նահատակ Գրողներու Բարեկամներ» խմբակցութեան, Գէորգ Կառվարենցի քերթուածներու հաւաքածուն, Ստանիկի «Արեւելքէն Արեւմուտք» պօէման, Տիկին Պերճուհի «Փոթորկէն վերջ» նորավէպերու հաւաքածուն, որոնք ամենքն ալ մեր գեղարուեստական գրականութիւնը ճոխացնող պատմական գործեր են:

Զօհրապի հատորին մէջ՝ ամփոփուած են մեծ մաս մը իր այն էջերէն զոր իր կենդանութեան հրատարակած երեք հատորներուն մէջ չէր դրած: Անոնցմէ՝ «Ծանօթ Գէմքեր» ու շարքը, մեծ գրագէտին ամենէն ուժեղ ու համեղ արտադրութիւններէն է, անթառամ թարմութեամբ, հակիրճ ու ցայտուն գծերով՝ իր ժամանակակից թրքահայ ամենէն յատկանշական դէմքերէն շատերուն կենդանի դիմանկարները պատկերացնող, ջղուտ ու կատարելաձեւ օֆորքներ՝ կարծես: Ոտանաւորներուն մէջ կան սիրուն բաներ, բայց ընդհանրապէս թոյլ են. Զօհրապ շատ աւելի խորապէս եւ հզօրա-

պէս բանաստեղծ է իր արձակ գրուածքներէ ու մանց մէջ: Գրքին երրորդ մասը կը կազմեն շարք մը արձակ էջեր, որոնց ոմանք իր մանկութեան յիշատակները կ'ոգեն, այլք առօրեայ կեանքի պատկերներ են, եւ երկուքը՝ թիրքունիկները եւ էտեղիւնը՝ մտածող բանաստեղծի գեղեցիկ քերթուածներ են: Զորրորդ մասը կը կազմուի քանի մը պատմութեամբներէ եւ երկու սքանչելի նորավէպերէ, որոնց մին, Ներսէսը, իր ամենէն սրտալից ու յուզիչ գրուածքներէն է, եւ միւսը, Փոթորիկը, Զօհրապի ու հայ գրականութեան ամենէն չքեղ, ամենէն հզօր, կենսալից ու քերթողաշունչ նորավէպերէն՝ մին: Հատորը տպուած է բաւական խնամքով, բայց հոն նորէն կը գտնենք տպագրական սխալներ. գրուածքները գասաւորուած են առանց ժամանակագրական կարգին հետեւելու, ոտանաւորներուն մէջ (ուր ընդուն մասին անխնամութիւնը յաճախ կ'երեւայ) տեղ տրուած է Զօհրապի գրաբարախառն լեզուով երեք առաջին փորձերուն (1883ին երկրագունտի մէջ լոյս տեսած), անձնական շեշտէ դուրկ տկար էջեր զոր ինք ապահովապէս պիտի վտարէր իր ոտանաւորներու հաւաքածուէն զոր մտադիր էր հատորով մը հրատարակել: Կենսագրականը շատ հակիրճ է, ոչ գրագէտը, ոչ հանրային գործիչը, ոչ մարդը՝ նոյն իսկ իրենց էական գծերուն մէջ՝ հոն բաւականաչափ չեն պատկերացուած ու մեկնարանուած: Այս բոլոր թերութիւնները պատճառ մը չեն որ նորէն չնորհաւորելի չըլլան այդ շարքին: Նախաձեռնութիւնն առնողները՝ որ մեր նոր գրականութեան ամենէն ինքնատիպ վարպետներէն մեկուն այս գեղեցիկ էջերը հատորի մը մէջ խմբելով մեր հասարակութեան տրամադրելի դարձուցին:

Տիկին Պերճուհի Բարսեղեանի պատմութեամբները գրեթէ ամենքն ալ իրենց նիւթը կ'առնեն մեր այժմեան գաղութահայ շրջաններէն, ու յաճախ՝ պատերազմի արհաւիրքներէն, տարագրութեան դժոխքէն ճողոպրած ու օտար երկիրներ ինկած երիտասարդ որբերու կեանքէն: Անոնք որ կը կարծեն թէ Հայաստանէն

դուրս ազգային գրականութիւն մը չի կրնար ծաղկիլ, անոնք որ չեն ըմբռներ թէ ներկայ բոլորին, մեր այժմեան տարազիր սերունդին համար, զոնէ դեռ 20-30 տարի, թերեւս խիստ կէս դար, արժատախիլ եղած ամբողջ Հայաստան մը կայ, ամբողջ հայ ժողովուրդ մը՝ օտար հողերու վրայ ցրուած, և որ պատերազմէն առաջ հայրենիքէն իր ունեցած յիշատակներուն, պատերազմի ստեն երկրին մէջ մեր ժողովուրդին դէմ կատարուած նախճիրներուն իր մտքին մէջ անջնջելի կերպով գրոշմած քաղցր կամ ահաւոր պատկերներուն հետ, պանդուխտի իր այժմեան կեանքին կարօտներով, պայքարներով ու տառապանքներով, յոյսերով ու հիասթափութիւններով, խանդավառութիւններով ու լքումներով, վերականգնումներով կամ մոլորումներով ու անկումներով, անսպառ ու խորապէս «ազգային» նիւթ կը հայթայթէ հայ գրագէտներուն, թող կարգան այս հատորը և պիտի տեսնեն թէ ինչքան կը սրխալին: Տիկին Բարսեղեան, բաւական առեն պաշտօնավարած՝ Ամերիկեան Նպաստամատոյցի հաստատութեանց մէջ, յետոյ՝ Փարիզ՝ նոյն կազմակերպութեան և Զբանսա բերուած հայ որբերուն պաշտպան Քրանսական Քոմիթէին իր քարտուղարուհի՝ տարինեք ի վեր գործած ըլլալով (զմայլելի խղճամտութեամբ, ձեռնհասութեամբ և անձնուիրութեամբ), մօտէն ճանչցած ըլլալով ուրեմն տարագրութեան դողգոթային շատ մը մօայլ գրուագները և անկից ազդած խրեակներու, մանաւանդ պատանիներու, երկրէ երկիր թափառման ցաւազին կամ կորուլալից ողիսականը, մին էր անոնցմէ որ այդ նիւթին վրայ ամենէն աւելի գիտակցարար պիտի կարենային գրել: Իր նորավէպները, պարզ, անսեթեւեթ ու սիրուն ոճով մը գրուած, հայ պանդուխտ ընտանիքներու, հայ որբերու կեանքէն յատկանշական գրուագներ կը պատկերացնեն կենդանի ու բնական գոյներով, էականը միայն բոլոր, հակիրճ, արագ պատմուածքով մը: Ու ամբողջ հատորին մէջ կը զգացուի հեղինակին վերաբերուած ու սրգաւոր, այլ և հաւատալից ու կորովի ազգա-

սիրութեան շեշտը՝ տարազիր եղբայրներու և քոյրերու և մանաւանդ օտարութեան մէջ կորսուած ու ելք մը փնտռող երիտասարդ որբերու համար ու իր խանդաղատանքի ու կարեկցութեան զգացումը որ այդ պատմուածքներուն կը փոխանցէ աղնիւ սարսուռ մը և անոնց մէջ մերթ նշմարուող արուեստի թերութեանց աչք գոցել կուտայ:

Գէորգ Կառվարենցի հատորը, որ կը պարունակէ հարիւրէն աւելի քերթուածներ, ի յայտ կը բերէ արուեստագէտ բանաստեղծի համակրելի դէմք մը: Նիւթերը այլապէս են, ձեւը խնամեալ ու նուրբ, տաղաչափութիւնը անթերի (ինչ որ հազուադէպ է հիմա մեր մէջ): Տողերու երաժշտականութեան համար մեծ ջանք է թափուած, գրեթէ միշտ յաջող արդիւնքով: Բայց մերթ արուեստն է միայն որ կը տիրապետէ, և զգացման ջերմութիւնը, ինքնեկ ներշնչման թուիչը, յուղման սարսուռը պակսելով, կտորը սիրուն, գունազեղ բայց չինձու անբոյր ծաղկի մը տպաւորութիւնը կը թողու, և մերթ երաժշտական մտահոգութիւնը այնքան զերիչիտող է, որ վանկերուն նուագը միայն կը լսես առանց որ անոնց տակ գրտնես սրտիդ կամ մտքիդ վրայ ազդող բանաստեղծական խորք մը: Կան սակայն հող էջեր ուր ներշնչում ու արուեստ կը միանան, և մտոնք Կառվարենցին կուտան՝ Մեծարենցի ու Վարուժանի շաւղէն համեստօրէն քալող, արեւմտեան արուեստ ու հայ զգացում միացնող մեր երիտասարդ քերթողներուն մէջ՝ ինքնուրոյն ու պատուաւոր տեղ մը:

Զգացումը կը տիրապետէ Ոստանիկի «Պօէմա»ին մէջ, ուր Վանեցի երիտասարդը փոթորիկներու մէջ լքուած հայրենիքէն դէպ ի ծայրագոյն Արեւմուտքի երկիրները եկող ու պապենական հողին յիշատակներով միշտ տոգորուած ցեղին ողբերգութեան մզմաւանջով յաճախուած, նոր հորիզոններու մէջ յոյս, անուի, զեղեցկութիւն, արդարութիւն փնտռող, մերթ կազդուրիչ յենարան մը գտնող, մերթ պատրանքներով խոցուած ու միշտ հայրենաբաղձութեամբ տառապող թափառական պանդուխ-

տին եղերերգը կը հիւսէ լայն շունչով, խոր յուզմամբ, ինքնատիպ քնարերգութեամբ լի երկար, օրօրուն, մեղամաղձիկ տողերու մէջ: Արեւելեան զեղեցկագիտութեամբ աւելի տողորուած է իր արուեստը, որ կը յիշեցնէ Արուլալա Մահարիի Իսահակեանը եւ մեծ պօէմներու Չարենցը ալ երկու քերթողներէն բոլորովին տարբեր է սակայն այս երգիչը, անոնցմէ նուազկուտ ու կատարեալ, նուազրարձրաթոյն: Նուազ լեզի ու խոր քան «Արուլալա»ի անիծերգակը, նուազ հօօր ու մուկին քան Խելագարուած ամբոխներու ամենի զիւցազներգակը, աւելի երազուն ու խանդաղատալից, ու թարմ, քնքուշ մեղամաղձութեամբ մը տողորուած քնարերգութիւն մը ի յայտ կը բերէ, ձեւին մէջ անհաւասար, մերթ ձոխ, լիալիր, խկատիպ, մերթ տարտամ ու անխնամ, զգացմամբ միշտ անկեղծ ու բարախուն, մտածմանցը մէջ մերթ անորոշութիւն, վարանք, խորխափանք ցոյց տալով: Այս դաշնաթաւալ ու վեհաշունչ քերթուածով, որ գրուած է արեւելեան հայերէնով (Ստանիկ իր կրթութիւնը Կովկասի մէջ ստացած է), կը յայտնուի ճշմարիտ բանաստեղծ մը, որ իրեն յատուկ երգ մը ունի եւ որուն այս գործին զեղեցիկ հատուածները յուսալ կուտան որ վաղը ան մեզի պիտի տայ ուրիշ մեծ քերթուածներ եւս, նոյնքան անկեղծ զգացումով ու ինքնեկ գնացքով, աւելի հասուն մտածումով ու աւելի կատարեալ ձեւով:

Այսքան է մեր վերջին հինգ-վեց ամիսներու գրական հունձքը, թիւով համեատ, բայց բովանդակութեամբ ճոխ: Նկատի ունենալով մեր ընթերցող հասարակութեան սահմանափակութիւնը եւ գծողակ գծուարութիւնները այն պայմաններուն ուր մեր գրագէտներն ու բանաստեղծները — երիտասարդները մանաւանդ — կ'արտադրեն ու կը յաջողին իրենց երկերը հատորով հրատարակել, օտար միջավայրերու մէջ հայ գրական արուեստի այս հարազատ ու արժէքաւոր ծաղկումները մխիթարիչ են եւ յուսադրիչ, ու զանոնք երեւան բերողներուն ճիշդ, խանդավառութիւնը, մայրոնի գրականութեան համար բուն սէրը՝ սխրալիօրէն դովելի են:

Այս հատորներուն պէտք է աւելցնել քանի մը ուրիշ հրատարակութիւններ որ 8-9 ամիս առաջ երեւցան եւ որոնց տիտղոսը միայն կըցայ յիշատակել նախորդ քրոնիկին մէջ: Մաննիկ Պէրպէրեանի Արեւոտ Յամբան հաւաքածոյ մըն է արձակ տաղիկներու՝ նման անոնց որոնցմով իր գրական սկզբնաւորութիւնն ըրաւ այս նորագգաց բանաստեղծուհին, հակիրճ, խտացած էջեր, սրտի խոովքներուն միամիտ ու թրթռուն արտայայտութիւններ, որ՝ առանց հետեւողութիւն ըլլալու՝ ճափոնական կամ չինական տաղերը կը յիշեցնեն (հառաչ մը, կամ ժպիտ մը, կամ արցունք մը՝ պատկերի մը մէջ սեւեռուած՝ կամ երգի մը փոխուած): Իր առաջին տաղաշարքը լի էր նորափթիթ սրտի մը մէջ սիրոյ դարնանային արեւուն արձակած վարդ ճառագայթներով, հոս՝ աշնան մեղամաղձիկ տերեւաթափին մէջէն սիրոյ անշէջ արեւուն պաշտամունքն է որ նորէն՝ մերթ խորապէս տրտում, մերթ պայծառ յիշատակներով լուսափայլ՝ կ'ողբերգուի: Այս հաւաքածոյն տաղերէն ոմանք թոյլ են, խորքով նիհար, կամ կը կրկնեն զիրար, բայց հոն կը գտնենք խումբ մը տաղեր, մեծապէս զեղեցիկ ու յուզիչ, հեղինակին լաւագոյններէն: Յանկալի է որ Օր. Պէրպէրեան հրատարակէ նաեւ օր մը հաւաքածուն իր պատկերներուն ու պատմուածքներուն ուր զիտողութեան ու նկարագրութեան զեղեցիկ յատկութիւններ ի յայտ կը բերէ՝ թեթեւ ու դունազեղ քնարերգութեամբ խառն սուր ու չարճճի երգիծանքով մը յօրինուած ինքնատիպ ոճով մը: Թորոս Աղատեան, որ ներշնչեալ ու փափուկ բանաստեղծի մը կը միացնէ համբերատար ուսումնասիրող - բանահաւաք մը, մեզի տուաւ Կոմիտաս վարդապետի կենսագրութիւն մը, մեծ աշխատանքով կատարուած, շահեկան տեղեկութիւններով եւ անտիպ վաւերաթուղթերով ու լուսանկարներով լի, գործ մը որ անհրաժեշտ է որ ունենան ամէն անոնք որ կ'ուզեն մօտէն ճանչնալ եղերարող վարպետին նկարագիրն ու խառնուածքը, կեանքն ու գործունէութիւնը: Կ. Սիտալի բանաստեղծութեանց հատորը, Կէս գիշերէն մինչեւ լուսաբաց, կը պարունակէ էջեր հայ ժողովրդական երգերու նմանողութեամբ գրուած, արեւելեան փայերգներ (Շեյրան ու Զեյրան, Կարաւանին ետեւէն, Լէյլա ու Սէջնուն), պանդուխտի երգեր, ազգասիրական ու սիրային տաղեր, համայնա-

վար շունչով երգեր: Եռանդ, զգացում ունի այս զրոգը, բայց իր տրուեստը շատ պակասաւոր է, եւ անձնական նօթ մը շատ քիչ կ'երեւայ իր մէջ: Ժողովրդական երգերու նմանողութիւնները թոյլ են, բնատրուականներէն շատ վար, կամ անոնց բառական օրինակութիւն (ինչ որ անիմաստ է) քանի մը յաւելումներով որ կը տկարացնեն բնագիրը (օրինակ՝ իր վերամշակումը Զիւմ վզին վզնոց կի տամ գմայլելի երգին, որ գոհար մըն է եւ պէտք չունի որ նոր բանաստեղծ մը անոր վրայ ո եւ է բան աւելցնէ. ինչպէս ըրած է Սիտալ անյաջող կերպով): Իր վիպերգները կ'ուզեն թուամանեանին ու Իսահակեանին մօտենալ, բայց աւագ, շաղակրատ ու անհարակ, Զիթունիին է որ կը մօտենան...: Համայնավար երգերը տեղոյն են, թիւում, չափազանց հեղու Զարենցիներէն: Լաւագոյն էջերը՝ պանդուխտի երգերն են, միջակ նորէն, բայց որ բանի մը կը նմանին: Լեզուն՝ լայրտուկ խառնուրդ մըն է արեւելեան ու արեւմտեան հայերէններու եւ դաւառարարբառի, տաղաչափութիւնը՝ պակասաւոր, յաճախ խորտուրտ, աններգաշնակ:

Ասոնց հետ յիշատակենք ուրիշ կարգի մէկ քանի հրատարակութիւններ եւս որ իրենց որոշ արժէքն ունին, Մկրտիչ Եպիսկ. Աղաւունիի ստուար գիրքը՝ «Հայկական հին վանքեր եւ եկեղեցիներ Սուրբ Երկրին մէջ», ուր այդ աշխատասէր հետախուզողը ամփոփած է բազմաթիւ շահեկան տեղեկութիւններ Հայ Սաղիմի պատմութեան վերաբերեալ, տիկին Վիքթորիա Արշարունիի (որուն նուրբ գրագիտունի տաղանդը ծանօթ է մեր ընթերցաններուն) «Մեր զպրոցները գաղութներուն մէջ» գիրքը, ուր Եղիպտոսի Պօղոսեան, Գալուստեան, Նուպարեան եւ Պէրպէրեան վարժարաններու մէջ կատարած իր ուսումնասիրական մէկ պտոյտին առթիւ կը ներկայացնէ ողջամիտ քննադատութիւններ եւ օգտակար թելադրութիւններ, ամերիկացի մեծանուն կրթական գործիչ Ճան Տիուիի «Շահագորդութիւն եւ Զանք դաստիարակութեան մէջ» գրքին խնամատ թարգմանութիւնը, զոր կատարած եւ հմտալից յառաջաբանով մը հրատարակած է օրիորդ Արուս Ագատեան, ինքն իսկ կարող ուսուցչուհի եւ ներհուն գրագիտունի, մեր բազմեռանդ աշխատակից Զ. Քիւրտեանի «Վիշապը հայկա-

կան գորգերուն մէջ» եւ «Որդան կարմիր» ուսումնասիրութիւնները պարունակող գրքեր: Եւր Վիճելի կէտերու հետ կան եւ նոր ու շահեկան տեսութիւններ ու մեծ աշխատանքով այլեւայլ աղբիւրներէ հաւաքուած տեղեկութիւններ. այդ նիւթի մասին, Պարսաւեան եղբայրներու կեանք եւ վրուստ տարեգրքի երկրորդ հատորը, որ լի է հայ մտաւորական եւ ազգային կեանքի այժմէութեանց նուիրուած հետաքրքրական յօդուածներով ու նկարներով, եւ որ մեռած գրագէտներու անտիպ էջերով եւ մեր այժմեան լաւագոյն գրողներէ ոմանց տուած աշխատակցութեամբ՝ գրական ընտիր հաւաքածու մը կը կազմէ, ու Պ. Երուանդ Աղաթօնի «Օգտակար գիտելիքներ եւ գործնական խրատներ հայ երկրագործներուն» գիրքը, զոր հեղինակը իմրագրած է մասնաւորապէս Հայաստանի երկրագործներուն համար եւ զոր հաղարատոր օրինակներով հոն ձրի բաժնել տուած է, արեւ հետադիտական աշխատութիւն մը, գրական յաւակնութիւններ չունեցող, եւ զոր հեղինակը կատարած է մեր հայրենիքի երկրագործներուն ծառայութիւն մատուցանելու փափաքով:

Նոր Ակնի ծրագիրը եւ Աղեքսանդրիոյ Ակնցիները. — Զարմանքով կարդացի Պայքարի մէջ թէ Հայկպի առաջնորդ Արտաւազ Եպիսկոպոսի ի պատիւ Աղեքսանդրիոյ Ակնցիներու հայրենակցականի կողմէ տրուած թէյասեղանի մը մէջ, Պ. Միհրան Թօքաթլեան ի դիմաց Հայրենակցական Միութեան ըսեր է որ Ակնցիները գաղթած ըլլալով Անիէն, պահած են իրենց աւանդական հին սովորութիւնները, յիշեցուցեր է հանգուցեայ բարեսէր Գէորգ Սարգիսեանը որ 2000 ոսկիի կտակ մը ըրած է որով նոր ու փառաւոր դպրոց մը պիտի կառուցուէր Ակնայ մէջ, եւ եղբակացուցեր է թէ քանի որ այժմ Ակն չկայ, այդ կարեւոր գումարը պէտք է յատկացնել Նուպարաչէնի Նոր Ակն թաղամասին, եւ հոն շինել բոլորովին նոր եւ արդիական դրութեամբ վարժարան մը: Պ. Թօքաթլեան կը թուի հեռաւոր մոլորակէ մը յանկարծ Աղեքսանդրիա ինկած ըլլալ Գէորգ Սարգիսեան այդ գումարը ինքն իսկ իր մահունէն առաջ յանձնած է Բարեգործականին ոչ իբր կտակ այլ իբր նուիրատուութիւն, ոչ թէ զայն

գործածելու համար Ակնայ մէջ գալոց մը հիմնելու, այլ անոր տոկոսներով Ակնայ ժողովուրդին «օգտակար գործ մը կատարելու»: Թեւազրութեամբ ու խնդրանքով Փարիզի Ակնցիներու Հայրենակցականին որ խորհ. Հայաստանի մէջ նախ նոր Ակն գիւղի մը հիմնարկման, յետոյ՝ Նուպարաշէնի մէջ նոր Ակն թաղամասի մը կառուցման գաղափարը առաջին անգամ հրապարակ նետեց, Մինաս Զերազ իր յորելեանէն գոյացած գումարը նուիրեց Բարեգործականին՝ խորհ. Հայաստանի մէջ հիմնուելիք «Նոր Ակնին» մէջ արհեստագիտական գալոցի մը շէնքին կառուցման համար, եւ արդէն որոշուած բան է որ իր այդ փափաքը պիտի կատարուի Նուպարաշէնի նոր Ակն թաղամասին մէջ. իսկ Սարգիսեանի որդին Գրիգոր Սարգիսեան էւ Բարեգործականի վարչութիւնը համաձայնած են արդէն որ հանդուցեալ նուիրատուն թողած գումարէն զիջուած տոկոսներովը Նուպարաշէնի նոր Ակն թաղամասին մէջ քանի մը տուններ եւ հանրօգուտ հաստատութիւն մը — հաւանօրէն ընթերցարան մը — պիտի շինուի: Պ. Թօքաթլեանէն եւ Աղեքսանդրիոյ Ակնցիներու Հայրենակցականէն ինչ որ կը սպասուէր, Սարգիսեանի նուիրատուութեան կիրարկման վրայ աւելորդ եւ ուշ մնացած առաջարկներ ընելը չէր, այլ ըսել թէ իրենք, եւ մեր այլ գաղութներու մէջ գրտնուող Ակնցիները, ինչ պիտի ընեն Նուպարաշէնի նոր Ակն թաղամասին շինութեան նպատակու համար: Տարիներէ ի վեր Փարիզի Ակնցիներու Հայրենակցականը, որ ինք հանդանակութիւն մը կատարած է արդէն եւ պիտի չարունակէ գոյն, կոչ կ'ուղղէ մեր բոլոր գաղութներու Ակնցիներուն, եւ սակայն, հակառակ որ նիւ Եորքի, Րիչմոնտի, Իւնիօն Սիթիի, Ֆիլադելֆիայի եւ Աղեքսանդրիոյ Ակնցիները որոշ խոստումներ բրած էին, զեւ ոչ մէկ գումար չէ զրկուած Բարեգործականին այս նպատակով: Անիի աւանդութիւնները պահպանելու տարօրինակ եղանակ մըն է ասիկա: Արտասահմանի Ակնցիները պիտի ձգեն որ երկու մեռած Ակնցիներ միայն մասնակցին Նոր Ակն թաղա-

մասին շինութեան, թէ իրենք ալ իրենց պարտքը վերջապէս պիտի կատարեն: Այս է հարցը, եւ ասոր վրայ է միայն որ Թօքաթլեանները խօսելու են:

Մեկեմն կիւրմեան եւ Արփիարեան. — Վերջին քրտնիկիս մէջ կը գրէի թէ Հայրենիք ամսագրի մէջ հրատարակելով, ինչպէս ծանուցած էր, Մեկեմն կիւրմեանի ամբաստանագիրը Արփիարեանի դէմ, Պ. Վրացեան Մեկեմն կիւրմեանին — ու նաեւ Դաշնակցութեան — պիտի վնասէր քան Արփիարեանին: Այժմ որ երեւցաւ՝ երկու թիւի մէջ՝ այդ ընդարձակ գրուածքը ուր փաստերու տեղ՝ հայհոյանքներ, կատաղի ատելութեան մը ճիշերը, նախկին բարեկամ մը ամէն գնով մարդոց է՛ն սեւահոգին ներկայացնելու արտածէտ ճիգի մը գալարումները միայն կը գտնենք, կը տեսնեմ որ կարծածէս աւելի իրաւունք ունէի: Հազար անգամ լաւագոյն էր, ի յարգանս Պոլսոյ հայ դարիպներուն կեանքին սրտաշարժ երգչին, մոռացութեան դարակին մէջ թաղուած պահել բարոյական տկարութեան բողբոջներու մէջ երեւան եկած հիւանդագին ատելութեան մը այդ քսմանիւ արտագրութիւնը, որ աւելի եւս կը ծանրացնէ թեթեւութիւնը այն մահաւճիւնին զոր այդպիսի խախուտ, ենթադրական, տարտամ տուեալներու վրայ հիմնուելով Դաշնակցութեան Պոլսոյ կոմիտէն — միամիտ ու խանդավառ երիտասարդներէ կազմուած — նախկին բարեկամի մը ներարկած թոյնին ազդեցութեան տակ՝ տրուաւ Արփիարեանի դէմ: Այս հարցին վրայ ուրիշ տեղ աւելի ընդարձակօրէն պիտի գրեմ:

Կոմիտաս վարդապետ եւ խալիտէ Լտիպ Կանլըմ. — Խալիտէ Լտիպ հանրմ, որ թուրք դատի ու ժողովուրդի փրօփականտին համար տարիներէ ի վեր երկրէ երկիր կը պտըտի եւ մեծ եռանդով ու իրական տաղանդով (պէտք է խոստովանիլ իր արժանիքը) կը կատարէ այդ գործը, Ամերիկայի մէջ իր տուած բանախօսութեանց ընթացքին երկու տարի առաջ Կոմիտաս վարդապետի մասին ալ խօսած էր. խանդավառօրէն դուրսէն տնոր երաժշտական հանճարը եւ ... գայն՝ անոր Վէօթահիայի թրքախօս հայ գաղութէն եկած ըլլա-

լուսն համար՝ իբր ցեղով թուրք եւ իր երգած եղանակներն ալ իբր թրքական արուեստի գործեր ներկայացնելով: Ըստ իրեն, որպէս թէ Քէօթահիայի Հայերը հին ատեն քրիստոնէութեան յարած թուրքեր են եղեր, ինչ որ բոլորովին անհիմ վարկած մըն է: Խալիտէ հանրմ, որ այժմ հակառակորդ մըն է քէմալիսթներուն, պատերազմի ատեն իթթիհատի անդամ մըն էր, եւ մոկեռանդ թուրք ազգայնական (թէեւ ցեղով Հրեայ), առեւանդուած խեղճ հայ աղջիկներ թրքացնելու համար ամիսներով մեթոտիկ ու զգուելի աշխատանք մը թափած է, ու հիմա հայ ցեղի մեծագոյն զաւակներէն մին եւ անոր պանծացուցած մե զարգացուցած հայ երաժշտութիւնը թրքացնելու կը նկրտի: Այդ անպատկառ խարդախանքի մասին զգացած զայրոյթս քանի մը տողով յայտնած էի արդէն Կոմիտասի նուիրում ուսումնասիրութեանս մէջ որ այստեղ երեւցաւ: Չեմ գիտեր ինչո՞ւ Ամերիկայի անդիապէտ մեր հայրենակիցներէն մին ամերիկեան թերթի մը մէջ չհերքեց ու չխարանեց մեծ հայ դէմքի մը եւ հայ ազգային արուեստի զեղեցկագոյն արտայայտութիւններէն մէկուն այդ լկտի խեղաթիւրումը, ցոյց տալով որ ոչ միայն Կոմիտաս եւ իր երգը թրքական չեն, այլ թէ Կոմիտասի գործը եղաւ թրքական երաժշտութեան ազգեցութենէն մաքրել զտել հայ բնիկ երգը, զայն մէջտեղ հանել իր հին, մաքուր, հարազատ ձեւով, եւ թէ Կոմիտաս ոչ միայն թուրք չէ ցեղով, այլ զոհերէն մէկն է իթթիհատեան թուրք ազգայնամոլ ու արիւնոռշտ կուսակցութեան որուն տխուր զարդերէն մէկն եղաւ Խալիտէ հանրմը: Հիմա որ այդ տիկինը — աւելի էտէսպիզ հանրմ քան էտիպ կոչուելու արժանի — հատորի մը մէջ անցուցեր է այդ բանախօսութիւնը, աւելի եւս անհրաժեշտ է որ մեր հայրենակիցներէն մին այդ մասին հարկ եղածը գրէ ամերիկեան թերթի մը մէջ: Մեր ժողովուրդը շատ բան կորսնցուց, բայց Կոմիտասներ արտադրել կարենալու գերազանց եւ անխելի հպարտութիւնը ու միսթարութիւնը պահեց, եւ ատալ մեր ձեռքէն կորցել ջանալը՝ անգոր բայց տղեղ գործ մըն է: Կոմիտասը թրքացնելու փորձը նորէն տեսակ մը անուղղակի, ակամայ փորձը նորէն տեսակ մը անուղղակի, ակամայ մեծարանք է սակայն հայ ցեղին, որմէ կ'ելլեն այդպիսի մեծահանճար արուեստագէտներ զոր ուրիշ ցեղեր՝ աւելի գորեղ բայց ամուլ չեն կրնար արտադրել: Այսօր հայ երաժշտութիւնն եւ հայ երաժիշտ Կոմիտասը հանրածանօթ են արդէն քաղաքակիրթ աշխարհի բնորոշ ընտրանիին մէջ, իրազեկ օտարներն արդէն իսկ տարօրինակ պիտի գտնեն Խալիտէ հանրմին յայտարարութիւնները, բայց օտար ժողովրդական զանգուածները անտեղեակ են դեռ, եւ կարելի չէ թոյլ տալ որ այդպիսի խեղաթիւրում մը տարածուի, ու նաեւ լաւ է այդ առթիւ ցոյց տալ որ ճշմարտութեան հանդէպ յարգանքը ինչ ձեւով կ'ըմբռնուի Խալիտէ հանրմներու փրփրականտին մէջ:

Խորէն Նարպէյ եւ իր աւելորդ պաշտպանները. — Նիւ Եորքի «Կոչնակ»-ին մէջ Խորէն Նարպէյ սրբազանէն իմ ունեցած տղայութեան յիշատակներուս նուիրում յօդուածիս մէկ մասը զայթակղեցուցեր է Պ. Գէորգ թորգոմեանը, որ իր վրդովումը յայտնէր էր այդ շաբաթաթերթին մէջ վերջերս հրատարակուած յօդուածով մը: Պ. թորգոմեան անպատշաճ կը գտնէր որ Նարպէյ սրբազանի կանանց համար ունեցած տկարութիւնը հրապարակած եւ որոշ կնոջ մը իր պատճառով մեռած ըլլալուն մասին (ան ալ որպէս թէ շշուկի մը վրայ միայն հիմնուելով) խօսած ըլլամ: Այդ վրդովումը անտեղի է: Հին ու շատոնց լքուած սխալ զաղափար մըն է թէ հանրային գործիչներու սոսկական կեանքով պէտք չէ բնաւ զբաղիլ. հանրային գործիչի մը, երբ մանաւանդ զբաղէտ մըն է ան, գործին լաւ ու տկար կողմերն անհնար է ճշգրտօրէն ու լիովին տեսնել ու գատել առանց անոր ներքին կեանքը, նկարագիրը իր բոլոր գծերով ճանչնալու: Նարպէյի կեանքին ու նկարագրին այդ գիծը զոր ի վեր հանած էի, նորութիւն մը չէր որ մէջտեղ կը նետէի, ինծի յանձնուած գաղտնիք մը չէր որ կը հրապարակէի: Նարպէյի կենդանութեան ատեն իսկ, Պարոնեան քանի քանի անգամ քաշկրտած է զայն իր կնասէր հակամանց համար, ամբողջ Պոլիս գիտէր որ Նարպէյ տեսականօրէն միայն կուսակրօն էր, բայց իրականին մէջ բնութեան օրէնքներուն կը հպատակէր: Եթէ պատմած եմ այդ եղբարական ու սրտառու զէպքը իր տան մէջ գիշերանց Նարպէյի այցելութեանն սպասող ու ոտքը սահելով մարմարէ սանդուխէն վար իյնալով մեռնող կնոջ, անոր համար է որ ատիկա իրողութիւն մըն է, զոր տղայութեան օրերուս նախ «շշուկ»ով մը

խմացած եմ, բայց յետոյ ստուգած եմ խնդիրը մօտէն զիտցողներէ. այդ կիներ մեծ գերզաստանի մը պատկանող գեղանի ալրի մըն էր, որուն անունն ալ յայտնի է: Ու ես հետեւեղած եմ այդ յօդուածիս մէջ այդ վիպական մանրամասնութիւնները՝ Նարպէյը մեղադրելու համար յիշատակելէ. ընդհակառակն, ատենցմով անոր պատկերը՝ իմ ըմբռնումովս՝ աւելի համակրելի, աւելի մարդկային, աւելի բանաստեղծական ցոյց տուած եմ: Ինչ որ Պ. Թորգոմեան կ'ուզէ որ ծածուկ պահէինք, Նարպէյ ինքն իսկ իր երիտառարգութեան շարադրած վարդենիք հաւաքածոյին տաղերէն ոմանց մէջ կիսաաքօղ յայտնած է եւ յետոյ իր շարք մը որոշապէս սիրային ոտանաւորներուն մէջ բացէ ի բաց արտայայտած է (տեսնել այդ ոտանաւորները, որոնց ոմանք իր լաւագոյններէն են, «Անահիտ»ի նախկին շրջանի թիւերուն մէջ): Բնութիւնը Նարպէյը կուսակրօն եկեղեցական ըլլալու համար չէր ստեղծած, անոր սխալը եղած է այդ ասպարէզն ընդգրկելը, մինչ ան կոչուած էր փայլուն արուեստագէտ մը, աշխարհիկ բանաստեղծ մը ըլլալու: Հայրենասէր ու կրօնասէր, ան՝ չկըրնալով խեղդել իր խառնուածքին տիրական գիծը, վերածնութեան եկեղեցականներուն պէս, եղած է է՛ն առաջ գեղասէր՝ իր կեանքին ու գործին մէջ: Այդ է ճշմարտութիւնը, ու ճշմարտութիւնը ծածկելուն կամ կիսատելուն մէջ ես գեղեցկութիւն չեմ գտներ: Ինչ որ ալ ըլլայ ճշմարտութիւնը, գրագէտ մը իրական գեղեցիկը, իրական պատշաճն ու ազնիւը դայն հարազատ ու անխաթար կերպով ներկայացնելուն մէջ տեսնելու է:

Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ

Յ. Գ. Վերջին րոպէին, Պոլսոյ «Արեւելք»էն կ'իմանամ թէ ամենայն Հայոց հանգուցեալ Հայրապետին յաջորդն ընտրելու նպատակով Էջմիածին գումարուելիք եկեղեցական-ազգային ժողովի թուականը որոշուեր է արդէն (յառաջիկայ նոյեմբեր 10) եւ Տեղակալ Խորէն արքեպիսկոպոսը այդ որոշումը պաշտօնապէս հաղորդեր է Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանին: Ուրախառիթ լուր, բայց որ անակնկալ մը չէ ինծի համար. այդ մասին տարակուսողներու թերահաւատութիւնը ես երբեք չունեցայ: Յայտարարելէ յետոյ թէ այդ ժողովը տեղի պիտի ունենար եւ թէ արտասահմանի Հայութեան պատգամաւորները պիտի կարենային մասնակցիլ անոր, Խորհ. Հայաստանի կառավարութիւնը որ լուրջ մարդոցմէ կը բաղկանայ, անհնար է որ մտածէր դիտումնաւոր անվերջ ձգձգումներու մաքիւրեցական տղեղ մեթոտով մը (ինչպէս ոմանք կը կարծէին) Գէորգ Ե.ի յաջորդին ընտրութեան գործը խափանել: Թուականը որոշուած է ահա. հիմա՝ արտասահմանի հայութեան պատգամաւորներուն կը մնայ կատարել ինչ որ իրենցմէ կը սպասուի: Լաւ է որ որոշուած թուականը չորս ամիս առաջուց ծանուցուած է. ամենէն հեռաւոր գաղութներու պատգամաւորներն իսկ լայնօրէն ատեն պիտի ունենան իրենց պատրաստութիւնները տեսնելու, որպէսզի կարենան կատարել այդ ճամբորդութիւնը որ իրենց թոյլ պիտի տայ ոչ միայն կաթողիկոսական ընտրութեան մասնակցիլ, այլ եւ այժմեան Հայաստանը եւ անոր ծոցին մէջ իրականացող վերաշինական աշխատանքը անձամբ տեսնել:

Ա. Զ.